

IDA OGRAJŠEK GORENJAK
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

MARIJANA KARDUM
Srednjoeuropsko sveučilište (Central European University)
Budimpešta, Mađarska

Izvorni znanstveni članak
UDK 323.23-552.2 (4-191.2)"1923/1939"(091)
141.72(4-191.2)"1923/1939"(091)

Mala ženska antanta (1923-1939): mali savez s velikim ambicijama*

Mala ženska antanta (MŽA) bila je međuratni ženski savez Jugoslavije, Čehoslovačke, Poljske, Grčke i Rumunjske. Njezine osnovne zadaće bile su promoviranje feminizma, pacifizma i regionalne suradnje. Rad istražuje MŽA-u kao proizvod međunarodnih ženskih gibanja, strategije djelovanja balkanskih i slavenskih malih feminističkih pokreta i regionalne politike. U prvom dijelu analiziraju se načini kojima su transnacionalni feministički trendovi i internacionalni politički projekti (kao Mala antanta) odredili nastanak, organizaciju, granice identiteta, ali i prestanak rada MŽA-e. U drugom dijelu se ciljevi i ambicije organizacije smještaju u kontekst tadašnjega transnacionalnog kulturno-političkog prostora te se istražuju stvarni utjecaji i rezultati ove organizacije na političkom, regionalnom i feminističkom planu.

Ključne riječi: feminizam, Mala ženska antanta (MŽA), međuraće (1923-1939), međunarodni ženski pokreti, transnacionalizam, regionalna suradnja

Mala ženska antanta (MŽA) tek je sporadično obrađena u historiografiji ženske povijesti. Spominjale su je brojne povjesničarke koje su obrađivale različite aspekte ženskoga pokreta u Jugoslaviji, Rumunjskoj, Češkoj, Poljskoj ili Grčkoj. Posebno treba istaknuti knjigu Jovanke Kecman, pionirke istraživanja jugoslavenskoga ženskoga pokreta, rad Jasmine Milanović koja u analizi regionalnih ženskih udruženja u međuratnoj Jugoslaviji daje vrlo detaljne opise konferencija Male ženske antante (posebice prve dvije) i govora održanih na njima te doktorat Roxane Cheşchebes koja je rad MŽA-e smjestila u

* Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost u sklopu projekta br. 5974, Tranzicija hrvatskih elita iz Habsburške Monarhije u jugoslavensku državu CROELITE, voditeljice prof. dr. sc. Iskre Iveljić.

kontekst rumunjskoga ženskog pokreta.¹ Usto, ova je alijansa bila relativno popularna u vrijeme svoga kratkotrajnog djelovanja. Čitatelj ili čitateljica koji se upuste u prelistavanje feminističkoga i ženskoga tiska ili jednostavno dnevnih novina u Kraljevini Jugoslaviji, Čehoslovačkoj, Poljskoj, Rumunjskoj ili Grčkoj u međuratnom razdoblju sigurno će nešto naučiti o postojanju i djelovanju ove organizacije. Napokon, u djelovanju Male ženske antante sudjelovale su vodeće predstavnice ženskoga pokreta u srednjoeuropskim i balkanskim zemljama. Zato se ne može napisati biografija o rumunjskoj princezi Alexandrini Cantacuzino,² poljskoj liječnici Justini Budzińskoj-Tylickoj,³ češkoj novinarki i gradskoj vijećnici Františki Plamínkovej,⁴ grčkoj pijanistici Avri Theodoropoulou⁵ ili jugoslavenskoj učiteljici i predsjednici Ženskoga pokreta i Jugoslavenskoga ženskog saveza Leposavi Petković,⁶ a da se ne spomene njihovo sudjelovanje u ovom regionalnom savezu.

Ipak, podaci u literaturi često su nesustavni, nepotpuni ili čak kontradiktorni, ostavljajući nas bez odgovora na naoko vrlo jednostavna pitanja: Tko je bio idejni pokretač Male ženske antante? Zašto je uopće osnovana? U kakvoj je vezi bila s političkim savezom Mala antanta? Kada je i zašto prestala s radom? Koji su njezini rezultati? Čak se i vrlo banalno pitanje broja članica Male ženske antante pokazalo izazovnim. Ovaj rad potražiti će odgovor na navedena pitanja, ali i pružiti analizu Male ženske antante kao transnacionalne organizacije koja je korespondirala sa širim feminističkom pokretom, stvarala zajednički prostor razmjene ideja, kreiranja strategija i promocija posebnih nacionalnih i ženskih interesa.

- 1 Jovanka, Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju), 1978, 190-192; Jasmina Milanović, „Regionalna ženska udruženja, Mala Antanta žena i Jedinstvo slovenskih žena“, u *Jugoslavija i Poljska u 20. veku*, ur. Momčilo Pavlović, (Beograd, Bidgošć; Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Institut za istoriju i međunarodne odnose 2017), 19-40. [https://www.researchgate.net/publication/323457001_Jasmina_Milanovic_Regionalna_zenska_udruzenja_Mala_Antanta_zena_i_Jedinstvo_slovenskih_zenaRegional_women's_associations_-_Little_Entente_Women_and_Unity_of_Slovenian_Women_uin_Jugoslavija_i_Poljska_u_posjet_1.12.2018;Roxana_Cheşchebes,„The_Romanian's_Women_Movement_and_the_Little_Entente_of_Women_\(LEW\)“,Feminist_ideologies_and_activism_in_Romania_\(approx._1890s-1940s\):_nationalism_and_internationalism_in_Romanian_projects_for_women's_emancipation“,doktorski_rad,Central_European_University,2005,510-533.](https://www.researchgate.net/publication/323457001_Jasmina_Milanovic_Regionalna_zenska_udruzenja_Mala_Antanta_zena_i_Jedinstvo_slovenskih_zenaRegional_women's_associations_-_Little_Entente_Women_and_Unity_of_Slovenian_Women_uin_Jugoslavija_i_Poljska_u_posjet_1.12.2018;Roxana_Cheşchebes,„The_Romanian's_Women_Movement_and_the_Little_Entente_of_Women_(LEW)“,Feminist_ideologies_and_activism_in_Romania_(approx._1890s-1940s):_nationalism_and_internationalism_in_Romanian_projects_for_women's_emancipation“,doktorski_rad,Central_European_University,2005,510-533.)
- 2 Alexandrina Cantacuzino (1876-1944), istaknuta predstavnica rumunjskoga ženskog pokreta, predsjednica nekoliko rumunjskih feminističkih organizacija, prva predsjednica MŽA (1923-1924; 1929-?), potpredsjednica MŽA (1924-1927), potpredsjednica ICW (1925- 1936). Obitelj njezina muža tvrdila je da potječe od stare bizantske carske obitelji, stoga se ona predstavljala kao „princeza“.
- 3 Justina Budzińska-Tylicka (1867-1936), poljska liječnica i varšavska gradska vijećnica, prva potpredsjednica MŽA (1923), četvrta predsjednica MŽA (1927-1929).
- 4 Františka Plamínkova (1875-1942), češka učiteljica i novinarka, kasnije praška gradska vijećnica i senatorica u češkoj narodnoj skupštini, vodeća figura češkoga feminističkog pokreta. Potpredsjednica ICW-a, IWSA-e i drugih feminističkih organizacija.
- 5 Avra Theodoropoulou (1880-1963), grčka pijanistica, vodeća figura grčkoga feminističkog pokreta, članica (1923-1926; 1926-1935) uprave IWSA-e, treća predsjednica MŽA (1925-1927).
- 6 Leposava Maksimović Petković, učiteljica na Ženskom liceju u Beogradu, predsjednica Ženskog pokreta, a od 1925. godine Narodnoga ženskog saveza KSHS, druga predsjednica MŽA (1924-1925).

Rad Male ženske antante može se podijeliti u dvije faze: dvadesete i tridesete godine. Paradoksalno, prva je faza bogata događajima, ali siromašna arhivskim materijalom. U drugoj fazi MŽA je znatno manje aktivna, ali se tragovi njihovih aktivnosti mogu naći u arhivskim fondovima Kluba likovnih umjetnica, Udruge za istraživanje povijesti žena i Jugoslavenskoga ženskog saveza. Stoga se proučavanje dvadesetih godina prvenstveno bazira na analizi dva vodeća glasila ženskoga pokreta u Kraljevini SHS-u i Čehoslovačkoj: časopisa *Ženski pokret* i *Ženská rada*.⁷ Iako se motivi u ovim časopisima često ponavljaju, postoje određene razlike u načinu praćenja i interpretacije rada MŽA-e. Dok je *Ženski pokret* vrlo angažiran u objavljivanju izvještaja i rezolucija donesenih na konferencijama MŽA-e, *Ženská rada* donosi niz crtica o radu, sastancima i dopisivanju članica MŽA-e između samih konferencija. Nažalost, iz objektivnih razloga bili su nam nedostupni slični časopisi iz ostalih zemalja članica te vijesti iz njih možemo pratiti samo posredno. Dobiveni rezultati nadopunjeni su proučavanjem tekstova u dnevnom tisku i ostalim jugoslavenskim ženskim časopisima te naravno literature. Istraživanje za tridesete godine temelji se na tisku i arhivskoj građi iz Arhiva za likovne umjetnosti HAZU-a, Istorijskoga arhiva u Beogradu i Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Međunarodna ženska udruženja kao istraživački problem

Fenomen formiranja MŽA-e mora se promatrati u kontekstu razgranate međunarodne ženske scene. Početkom dvadesetoga stoljeća postoje brojna internacionalna udruženja žena koja se okupljaju na feminističkim, profesionalnim, političkim ili pacifističkim platformama. Za potrebe ovoga rada izdvojiti će se tri najpopularnije alijanse koje su ujedno i najrelevantnije za razumijevanje djelovanja ovoga regionalnog saveza: International Council of Women (Međunarodno žensko vijeće, dalje ICW), International Alliance of Women, (Međunarodni ženski savez, dalje IAW)⁸ i Women's International League for Peace and Freedom (Ženska međunarodna liga za mir i slobodu, dalje WILPF).

Sva tri saveza međusobno su povezana i isprepletana. Prvi i najstariji od njih osnovan je u Washingtonu 1888. godine i temeljio se na nacionalnom principu. Svaka zemlja članica trebala je organizirati vlastiti ženski savez koji će onda postati član ICW-a. Pristup su imale ženske udruge različitih svjetonazora i ciljeva, od vrlo konzervativnih

7 *Ženski pokret* je organ Društva za prosvjeđivanje žena i zaštitu njezinih prava te kasnije Alijanse ženskih pokreta. Izlazio je od 1920-1938. *Ženská rada* je glasilo udruge *Ženská národní rada*. Izlazilo je u Pragu od 1925-1941. Digitalni se brojevi mogu naći na *Digitalní knihovna*, <http://www.digitalni-knihovna.cz/mzk/periodical/uuid:be8a2e30-f538-11e7-b30f-5ef3fc9ae867>

8 Prilikom osnivanja zvao se International Woman Suffrage Alliance (IWSA); od 1926. u International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship, (IAWSEC); od 1946. je poznat kao International Alliance of Women.

do krajnje liberalnih. Drugi savez je bio reakcija na neutralan stav ICW-a prema sufražetskom pokretu. Pojavila se ideja kako je ipak potrebna ženska međunarodna organizacija koja će prvenstveno zastupati ideju ženskih političkih prava. Tako je na kongresu ICW-a u Berlinu 1904. godine nastao International Woman Suffrage Alliance (Međunarodni ženski savez za pravo glasa, dalje IWSA). IWSA je također bila federativno organizirana i svaka je članica trebala biti zastupljena preko nacionalnoga feminističkog (sufražetskog) saveza. Nakon Prvoga svjetskog rata njihov se cilj počeo ostvarivati u određenom broju zemalja članica pa proširuju svoj krug interesa na ostale ženske teme koje su prelazile nacionalne okvire (pacifizam, nacionalnost žena udatih za strance, radno pravo, prostitucija) te 1926. godine mijenjaju ime u International Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship (Međunarodni ženski savez za pravo glasa i jednaka građanska prava, dalje IAWSEC). Kasnije će biti poznat jednostavno kao International Alliance of Women (IAW). Središnji ured bio je u Londonu, a najistaknutije predstavnice su njezine prve predsjednice Carrie Chapman Catt i Margery Corbett Ashby. Zadnja navedena organizacija (WILPF) na neki način posljedica je Prvoga svjetskog rata. Dio članica IWSA-e nije bio zadovoljan utišavanjem ženske suradnje i odgađanjem planirana kongresa u Berlinu za vrijeme rata. Na inicijativu Alette Jacobs organizirao se pacifistički ženski kongres u Haagu (1915) na kojemu se osnovao International Committee of Women for Permanent Peace (Međunarodni odbor žena za trajni mir), a nakon rata se preimenovao u Women's International League for Peace and Freedom. Beskompromisno su zastupali pacifističke ideje te su smatrali da su najviše od svih triju organizacija kozmopolitski orijentirane. Brojne su žene bile istovremeno aktivne članice dvaju ili svih triju saveza te se njihov odnos najčešće temeljio na suradnji. Pripadnice navedenih međunarodnih ženskih organizacija većim su dijelom bjelkinje, protestantice, starije životne dobi i dobroga ekonomskog statusa koji im je omogućavao putovanje. Održavanje sastanaka izvan prostora Europe ili sjeverne Amerike iziskivalo je negodovanje, a prema pripadnicama izvan toga kruga nastupale su pokroviteljski i/ili podcjenjivački. No postojali su i pokušaji prevladavanja međusobnih nejednakosti. To se posebice vidi u inicijativama da udruge financiraju putovanje svojim delegatkinjama ili da se osiguraju popusti na smještaj i prijevoz predstavnicama iz siromašnih zemalja.⁹

Istraživanje ovih organizacija suočilo je povjesničarke s nekoliko izazova i problema. Neki od njih su specifično „ženski“, a drugi se vežu općenito uz problem međunarodnih organizacija. Prvo pitanje koje se nameće jest sam pojam „feminizam“ i u kojem kontekstu se može povezivati sa ženskim pokretima. Kritike pri tome imaju dva oprečna smjera: pojam se koristi previše slobodno ili nije dovoljno uključiv. Prvu tezu zastupala je Nancy Cott ističući kako se „feminizam“ često ahistorijski upotrebljava za društva koja ga nisu ni poznavala ili su iz različitih razloga zazirala identificirati se

9 Leila J. Rupp, „Transnational Women's Movements“, *European History Online* (EGO), <http://www.ieg-ego.eu/ruppl-2011-en>, posjet 15.11.2018; Leila J. Rupp, „Constructing internationalism. The case of transnational women's organisations 1888-1945“, u *Globalizing feminisms, 1789-1945*, Karen Offen, ur, (London i New York: 2010), 139-153.

njime. Ona je stoga zastupala strogi pristup da se društva mogu smatrati feminističkim samo ako i sama rabe taj naziv. No, kako naglašava Claire Goldber Moses, ako se prihvati tako uska definicija feminizma, kamo treba smjestiti društva koja ne spominju „feminizam“, ali prepoznaju i zastupaju njegove osnovne ideje? Suprotnu kritiku upućuju postkolonijalističke povjesničarke koje naglašavaju kako se „feminizam“ nepotrebno veže isključivo uz zapadnu civilizaciju i njezine utjecaje, isključujući pri tome, primjerice, pokrete za ženska prava u Kini osamnaestoga stoljeća, Indiji devetnaestoga stoljeća ili Japanu početkom dvadesetoga stoljeća. Rasprava o feminizmu otvara i problem uloge povjesničara u kreiranju određenoga pojma. Na koji način interpretacija povjesničara ili povjesničarke o feminizmu u prošlosti utječe na njegovo značenje u sadašnjosti? No isto tako, ima li naš pozitivan ili negativan stav prema pojmu utjecaja na njegovu (ne)upotrebu prilikom objašnjavanja procesa u prošlosti?¹⁰

Drugo pitanje je terminologija „globalnoga“, „transnacionalnoga“ ili „internacionalnoga“ pokreta i metodologija istraživanja ovakvih organizacija kao zasebnoga fenomena. Diskusije o ovoj temi vrlo dobro je sažela Francisca de Haan u svom radu „Writing Inter/Transnational History“. Iako naglašava kako se ova tri pojma često koriste kao sinonimi, ona smatra kako su dosadašnja istraživanja ipak ukazala na to da svaki od njih nosi posebno značenje. „Globalna povijest“ odnosi se na opće zajedničko iskustvo koje premašuje nacionalne granice i na neki način se događa nad njima. Pojam „internacionalizam“ koristi se za analize u kojima se naglašava dinamika između nacionalnoga i internacionalnoga unutar organizacija, a „transnacionalizam“ se pokazao korisnim pojmom kada je fokus istraživanja na međuorganizacijskoj suradnji koja često prelazi granice i interese nacionalnih država. Ova istraživanja proučavaju način na koji ideje, ljude i prakse prelaze granice.¹¹

Poseban problem predstavlja činjenica da su međunarodne organizacije prostori kolektivnoga identiteta. Tako Leila Rupp u radu „Constructing internationalism“ nastoji na primjeru triju najpoznatijih i gore navedenih ženskih međunarodnih organizacija odgovoriti na pitanje što su one podrazumijevale pod pojmom „mi“? Preuzevši model Verte Taylor i Nancy Whittier oblikovanja kolektivnoga identiteta trima segmentima, zajedničkim interesima, granicama i politizacijom svakodnevnoga života, ona traga za silnicama spajanja i razdvajanja ženskih organizacija. Granice identiteta definira koristeći vjeru, jezik, ekonomsko stanje, geografiju, imperijalizam i prožimanje s ostalim identitetima. Politizacija svakodnevnoga života se provodila simbolima kojima su gradile svoj *brand* i identitet, a među zajedničkim interesima navodi odmak od muškoga iskustva, pacifizam, majčinstvo, seksualno nasilje, posvećenost domu, pravo glasa i

10 Claire Goldber Moses, „‘What’s in a Name?’ On Writing the History of Feminism“, *Feminist Studies*, 38/3 (jesen 2012): 757-779, <https://www.jstor.org/stable/23720210> / posjet 11.11.2018; Francisca de Haan, „Writing Inter/Transnational History: The Case of Women’s Movements and Feminisms“, u Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, and Wolfgang Mueller, ur, *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Practice* (Beč: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017), 501-536.

11 de Haan, „Writing Inter/Transnational History“, 503-513.

iskustvo internacionalizama. No ističe kako su, uz iznimku razlike prema muškarcima, sve ove odrednice poprilično nestabilne te kako pojmovi koji su u jednom trenutku djelovali kao zajedničko iskustvo u drugom mogu postati točka razdvajanja.¹²

Napokon, zanimljiv je problem međuutjecaja međunarodnih ženskih organizacija na kreiranje politika i praksi nacionalnih ženskih pokreta. Istražujući suradnju ICW-a i IWSA-e sa ženskim pokretima Habsburške Monarhije, Susan Zimmermann pokušala je dokučiti što se događa kada se jasna struktura federalnoga koncepta ove dvije organizacije suoči s vrlo kompleksnim nacionalnim pitanjem višenacionalne Monarhije. Sudar je po svemu sudeći izazvao potres na objema stranama. Javio se niz pokušaja stvaranja nacionalnih saveza (austrijskoga, češkoga, mađarskoga, poljskoga), a njihov primitak u međunarodnu žensku organizaciju postaje prvorazredno političko pitanje. S druge strane, sami savezi bili su prisiljeni odgovoriti na naizgled jednostavno pitanje – što je nacija, koja je razlika između države i nacije te koji su temeljni preduvjeti prihvaćanja nacije kao zasebna člana njihove organizacije.¹³

U ovome radu pojam „feminizam“ ne predstavlja izazov. MŽA je bila savez feministički orijentiranih društava koja i sama ponekad rabe taj pojam te time, dakle, i nama daju pravo da ih tako nazivamo. No, prilikom analize Male ženske antante, raspravama o transnacionalnom/internacionalnom/nacionalnom trebalo bi pridodati novu dimenziju – regionalno. Tada bi to bio prostor medijacije između nacionalnoga i transnacionalnoga, ali i značajan čimbenik prilikom definiranja granica i interesa kolektivnoga identiteta.

Organizacija i struktura

Mala ženska antanta bila je regionalni ženski savez koji je okupljao feminističke udruge iz Poljske, Čehoslovačke, Kraljevine SHS, Rumunjske i Grčke. Osnovana je za vrijeme konferencije International Woman Suffrage Alliance (IWSA-e) u Rimu 1923. godine i usko je povezana s radom ove međunarodne ženske organizacije. Na konferenciju su buduće članice MŽA-e došle s vrlo različitim iskustvom, znanjem i strategijama suradnje s IWSA-om, ali s vrlo sličnom vizijom o koracima koje trebaju poduzeti. Najiskusnije su bile predstavnice Čehoslovačke koje još od 1908. godine sudjeluju na konferencijama IWSA-e i koje su iza sebe imale uspješnu emancipaciju od austrijskoga ženskog pokreta još za vrijeme postojanja Austro-Ugarske.¹⁴ Rumunjska i Poljska članice su IWSA-e od 1913. godine, a Grčka i Kraljevina SHS postaju članovi IWSA-e tek nakon Prvoga svjetskog rata.

12 Rupp, „Constructing internationalism“, 139-153.

13 Susan Zimmermann, „The challenge of multinational empire for the international women’s movement: The Habsburg Monarchy and the development of feminist inter/national politics“ u *Globalizing feminisms, 1789-1945*, Karen Offen, ur, (London i New York: 2010), 153-170.

14 Isto.

Informacije o idejnoj začetnici stvaranja MŽA-e međusobno se ne podudaraju. Tako *Oxford Encyclopedia of Women in World History* u tekstu o feminističkom pokretu na Balkanu zaključuje kako je organizaciju pokrenula njezina prva predsjednica, rumunjska princeza Alexandrina Cantacuzino. S druge strane, poljska slavistica Magdalena Koch u kratkoj bilješci u tekstu o jugoslavenskoj bibliografiji spisateljica iz 1936. godine objašnjava kako je MŽA-u oformila Poljakinja Justina Budzińska-Tylicka,¹⁵ *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms* nudi kompromisno rješenje te se obje žene navode kao „suosnivačice“ MŽA-e.¹⁶ Razlog isticanja Alexandrine Cantacuzine i Justine Budzińskiej-Tylicke vjerojatno proizlazi iz činjenice da su one obavljale prvu predsjedničku i potpredsjedničku funkciju te njihova neosporna utjecaja unutar organizacije. Rumunjska princeza bila je dva puta izabrana za predsjednicu i dva puta za potpredsjednicu MŽA-e, a poljska liječnica odradila je po jedan predsjednički i potpredsjednički mandat. No treba napomenuti kako se u onodobnim tekstovima u *Ženskom pokretu* i *Ženskoj radi*, koji opisuju osnivanje MŽA-e, ove dvije žene gotovo niti ne spominju. Radi se o dva članka koje su u različito vrijeme i iz različitih razloga napisale vrlo angažirane članice MŽA-e, Milena Atancković¹⁷ i Eliška Purkyňova.¹⁸ Prvi je nastao 1923. godine netom nakon konferencije u Rimu, a drugi je objavljen 1927. godine kada se održavala konferencije MŽA-e u Pragu.

Iako su oba teksta pomalo pristrana te pridaju veći značaj vlastitim delegacijama, njihova je priča u osnovi vrlo slična i podudara se u dva glavna segmenta: a) većina predstavnica budućih članica MŽA-e došla je s unaprijed oblikovanim uvjerenjem kako treba organizirati neku vrstu regionalnoga saveza i b) postojale su dvije odvojene inicijative – balkanska i slavenska. Balkanski savez najviše je zastupala A. Cantacuzino i on je trebao okupiti Rumunjsku, Bugarsku, Grčku i Jugoslaviju, a ideju za slavensku suradnju koja bi uključivala Poljsku, Čehoslovačku, Jugoslaviju i Bugarsku¹⁹ svojatala je i češka i jugoslavenska autorica. S obzirom na to da su se ove dvije inicijative međusobno

15 *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, vol. 1, s.v. 'Balkans', 195, M. Koch, „Slavica non legunatur’ On a Feminist Project in Interwar Yugoslavia“, *Przekładaniec. Journal of Literary Translation* (English edition), 24 (2010), 131-145.

16 Katarzyna Sierkowska, „Budzińska-Tylicka, Justina“, u *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Francisca de Haan, Krassimira Daskalova i Anna Loutfi, ur. (Budimpešta, New York: CEU Press, 2008), 81-83; Roxana Cheșchebec, „Canacuzino, Princess Alexandrina“, *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Francisca de Haan, Krassimira Daskalova i Anna Loutfi, ur. (Budimpešta, New York: CEU press, 2008), 89-95.

17 Milena Atanacković, službenica Ministarstva socijalne politike, sekretarica za inozemstvo u Alijansi feminističkih društava, predsjednica Ženskoga pokreta u Beogradu, tajnica Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, blagajnica MŽA-e (1924-1925), potpredsjednica MŽA-e (1927-1929), kroničarka MŽA-e za *Ženski pokret* od osnutka.

18 Eliška Purkyňova (1868-1933), poslanica u čehoslovačkoj skupštini, jedna od vodećih figura češkoga feminističkog pokreta, predsjednica jednoga od osnivačkih društava MŽA-e – Ustředni spolek českých žen.

19 Bugarska se kao dio „slavenske inicijative“ spominje samo u *Ženskoj radi*.

preklapale u slučaju Jugoslavije i Bugarske, odlučili su održati zajednički sastanak svih navedenih zemalja, na kojem su se ova dva projekta praktički spojila u jedan te se oformila Mala ženska antanta. Čehoslovačkinje su bile pomalo rezervirane prema ovakvom raspletu događaja, a predstavnice Kraljevine SHS su ga objeručke prihvatile, ističući središnju poziciju svoje domovine kao slavenske i balkanske zemlje: „naša delegacija zauzimala najuglednije mesto (...) nama su obe strane bile naručito sklone“.²⁰

Razlog izbora imena nije posve jasan i oba teksta spominju kako je jednostavno proizašao iz žara diskusije. No, može se pretpostaviti kako ih je inspirirala netom osnovana politička Mala antanta koja je okupljala Čehoslovačku, Rumunjsku i Jugoslaviju te je pružala potreban okvir suradnje srednje i jugoistočne Europe. Prijedlog imena je navodno dočekan „s oduševljenjem“, ali će se u kasnijim godinama pokazati kako je izbor bio poprilično nespretnan. Činjenica da je MŽA nosila slično ime kao poznati politički savez, te da su se zemlje članice ta dva saveza tek djelomično poklapale, zbunjivala je buduće povjesničare, ali i tadašnju javnost, a ponekad i same članice MŽA-e. Primjerice Alexandrina Cantacuzino je za vrijeme svoga predsjedanja telegramom pozdravljala sudionike zasjedanja Male antante u Pragu, a u izlaganju na konferenciji u Beogradu izravno je usporedila dva saveza istaknuvši da se jedan bavi socijalnim, a drugi političkim radom.²¹ Delfa Ivanić²² je u uspomenu na konferenciju u Beogradu ponosno naglasila kako je MŽA veća i uspješnija od Male antante, ali je pri tome o Grčkoj i Poljskoj govorila kao dodanim članicama: „Na ovaj kongres došle su bile u Beograd ne samo predstavnice Ženske Male antante, već što je suprotno onoj državnoj Maloj antanti, prisustvovala su i delegatkinje Grčke i Poljske“.²³ U tisku se informacije o MŽA-i povremeno nalaze na istoj stranici s vijestima o Maloj antanti, a nekad ih se postavlja u izravan odnos. *Ženski pokret* ponosno prenosi članak koji hvali rad MŽA-e riječima: „Ženske su pokazale da je pored zvanične Male Antante potrebna i dobrovoljna, privatna Mala Ženska Antanta koja bi radila privatnim putem na zblizavanju država.“²⁴ Usto, uočljivo je kako Grkinje i posebice Poljakinje dolaze na konferencije u nešto manjem broju, što bi mogla biti posljedica otežanoga osiguravanja finansijskih sredstava i državne potpore za njihova putovanja. Vrijeme je pokazalo kako ime organizacije nosi različito značenje za pojedine članice te u konačnici vrši disperzivnu umjesto kohezivne funkcije. Za predstavnice Čehoslovačke, Rumunjske i Jugoslavije paralele s Malom antantom bile su

20 Milena Atancković, „Mala feministička antanta. Liga za mir i slobodu“, *Ženski pokret* 6 (1923), 264-268; Eliška Purkynova, „Mala ženska dohoda“, Eliška Purkynova, „Mala ženska dohoda“, *Ženská rada* (1927): 56-58.

21 „Izveštaj gospode Čerkez. Sekretara Male ženske antante“, *Ženski pokret* 9 (studen 1924): 341-342; „Govor g-de Aleksandre Kantakuzen predsednice Male ženske antante“, *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 396-402.

22 Delfa Ivanić (1881-1972), srpska slikarica, dobrotvorka i suosnivačica Kola srpskih sestara. Za vrijeme konferencije MŽA-e bila je predsjednica Narodnoga ženskog saveza Kraljevine SHS.

23 Delfa Ivanić, *Uspomene*, priredila Jasmina Milanović (Beograd: 2012). Preuzeto od Milanović, „Regionalna ženska udruženja“, 28.

24 „Priznanje rada Male Ženske Antante“, *Ženski pokret* 16 (rujan 1927): 1.

dobrodošle i uključujuće, te su poticale upravo političke aktivnosti MŽA-e. Za Grkinje i Poljakinje one su bile neprihvatljive i isključujuće. Stoga su upravo političke aspiracije i ime saveza bili glavni povod razdora na posljednjoj konferenciji Male ženske antante u Varšavi (1929).²⁵ Zanimljivo je kako je na kraju preživjelo ime, umjesto saveza. Kada se polovinom tridesetih godina MŽA obnovila, ona je zaista predstavljala ženski pandan Maloj antanti i okupljala je samo Čehoslovačku, Rumunjsku i Jugoslaviju.

Naravno, nameće se i pitanje što se dogodilo s Bugarskom? Sudjelovala je na osnivačkom sastanku u Rimu, a onda jednostavno nestala s popisa članstva Male ženske antante. Situaciju donekle objašnjavaju dva teksta, jedan iz *Ženskog pokreta* iz 1923. godine, a drugi iz *Žene i sveta* iz 1925. godine. Prema njima, Bugarke su isključene iz čitavoga projekta nakon „incidenta“ na ljetnoj školi Lige za mir i slobodu u Poděbradu 1923. godine kada su, navodno, napale predstavnice Kraljevine SHS „na nedelikatan način“. Budući da se nisu pojavile na konferenciji u Bukureštu, delegatkinje iz Jugoslavije postavile su i provele zahtjev da se Bugarsku isključi iz MŽA-e „dok ne daju dokaza da su iskreno pristupile sporazumu“.²⁶ Sukobi bugarske i jugoslavenske delegacije na međunarodnim ženskim skupovima dvadesetih godina bili su više pravilo, nego izuzetak. Gotovo svaki sastanak na kojem su sudjelovale dvije delegacije završio bi incidentom ili bi barem prošao u zategnutoj atmosferi.²⁷ Napetosti su bile političke prirode, proizlazile su iz međudržavnoga konflikta između Jugoslavije i Bugarske oko makedonskoga pitanja i nestale su čim je tridesetih godina došlo do zatopljanja odnosa između dvije države što upućuje na zaključak kako su vjerojatno otpočeta bile diktirane od strane njihovih vlada. Tako je i na ovaj sukob utjecao tadašnji ministar vanjskih poslova Jugoslavije, koji je uvjetovao financijsku potporu putovanja jugoslavenske delegacije na prvu konferenciju MŽA-e u Bukureštu (1923) zahtjevom za isključivanjem Bugarske iz rada konferencije.²⁸ Ovime se bugarsko-jugoslavenski sukob na neki način prenio na relaciju Bugarske i MŽA-e. U bugarskim medijima se polovinom dvadesetih godina objavljuju tekstovi u kojima se negoduje protiv MŽA-e, a pisma Františke Plamínkove, u kojima je pokušala izgladiti situaciju, navodno su ostala bez odgovora.²⁹ O bugarskom članstvu u MŽA-i ponovno će biti rasprave na konferenciji u Pragu (1927) tijekom inicijative da se savez proširi na ostale zemlje u regiji (Albaniju, Tursku, Mađarsku i Bugarsku), ali se zamisao nije nikada ostvarila.³⁰ Bugarski slučaj

25 „Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 13-16 (kolovoz 1929): 2.

26 „Mala ženska antanta“, *Žena i svet* 1-4 (siječanj 1925): 6; Milena Atanacković, „Mala ženska antanta“, *Ženski pokret* 9 i 10 (1923): 420-429.

27 Vidi primjerice: „Što će doneti sreću svetu?“, *Ženski svet*, 3 (ožujak 1930), 3 ili *Žene i mir*, *Ženski pokret*, 3-4 (ožujak-travanj 1935), 45-50.

28 M. Antić Gaber i I. Selišnik, „Slovene Women’s Suffrage Movement in a Comparative Perspective“, u *Suffrage, Gender and Citizenship. International Perspectives on Parliamentary Reforms*, I. Sulkunen, L. Nevala-Nurmi, P. Markkola, ur. (Newcastle upon Tyne 2009), 219-241.

29 *Ženská rada* (1926):138; *Ženská rada* (1927): 27.

30 „Mala ženska antanta“, *Ženski list* 6 (listopad 1927): 4; „IV. Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 10 (lipanj 1927): 1.

upućuje na dvije zanimljive činjenice: a) akcije članica Male ženske antante bile su usko isprepletene s nacionalnim interesima njihovih zemalja, o čemu će više biti riječi u nastavku ovog teksta; b) jugoslavenska pozicija u ovom savezu bila je dovoljno snažna da uvjetuje i ispoljuje isključenje jedne članice.

Mala ženska antanta najčešće se prikazuje kao ženski savez pet zemalja, ali njezine članice zapravo su bila pojedina ženska društva ili savezi. Pri tome se ponovno slijedila logika i načela rada IWSA-e. Umjesto da se inzistira na tome da članice budu krovne nacionalne ženske alijanse (kao u ICW-u), tražilo se da budu protagonistice feminističke struje u zemlji.³¹ Tako se Rumunjska u MŽA-u učlanila preko Lige za ženska prava i obaveze (*Liga Drepturilor și Datorilor Femeilor*),³² Grčka preko Lige za ženska prava (*Syndesmos gia ta Dikaiomata tis Gynaikas*), Poljska preko Političkog kluba naprednih žena (*Klub Polityczny Kobiet Postepowych*), Čehoslovačka je bila zastupljena preko dva ženska društava – Središnje udruge čeških žena (*Ustředni spolek českých žen*) i Odbora za žensko pravo glasa (*Výbor pro volební právo žen*), Jugoslavija preko Alijanse³³ ženskog pokreta.³⁴ Osim u slučaju Grčke, uprave ovih društava aktivno su surađivale i ponekad osobno sudjelovale u vođenju krovnih nacionalnih ženskih saveza koji su onda preko njih sudjelovali u radu MŽA-e. No uskoro je to postao problem te se na radnom sastanku MŽA-e za vrijeme konferencije IWSA-e u Parizu (1926) otvorilo pitanje primanja novih članova. Njihov stav nije bio posve jednoglasan, predstavnice Kraljevine SHS su zastupale princip širenja na ravnopravnoj bazi, a Rumunjke

31 „Mala feministička antanta. Liga za mir i slobodu“, *Ženski pokret*, 6 (1923), 264-268.

32 Păiușan-Nuică, Cristina u dolje citiranom tekstu spominje National al Femeilor Române (Narodni ženski savez Rumunjske), a Roxana Cheșchebec u kratkoj bibliografiji Alexandrine Cantacuzino spominje da je ona na konferenciju u Rim došla kao predstavnica društva koje se zvalo Liga Drepturilor și Datorilor Femeilor. Milanović navodi da je Rumunjska zastupljena preko Feminističke sekcije saveza žena iz Rumunjske. Păiușan-Nuică, Cristina „Mica Antantă a Femeilor“ [The Little Entente of Women]. Bucurestii Vechi si Noi. <http://www.bucurestiivechisinoi.ro/2011/10/mica-antanta-femeilor/> / posjet 10.11.2018, Cheșchebec, „Canacuzino, Princess Alexandrina“, 91; Milanović, „Regionalna ženska društva“, 20.

33 Na inicijalnom sastanku u Rimu sudjelovale su predstavnice Društva za prosvjećivanje žena i zaštitu njezinog prava, koji je kasnije promijenio ime u Ženski pokret. Nakon povratka iz Rima formirala se Alijansa feminističkih društva (od 1926. Alijansa ženskih pokreta). Osnivači Alijanse su Ženski pokret iz Beograda i Sarajeva, Udruženje jugoslavenskih žena iz Zagreba i Splošno žensko društvo u Ljubljani. I društvo i Alijansa su u tisku najčešće jednostavno nazivani Ženski pokret. S obzirom da su delegatkinje na kongresima redovito bile predstavnice svih tri nacionalnosti, pretpostavljamo da je Jugoslavija bila učlanjena preko Alijanse ženskog pokreta.

34 Păiușan-Nuică, Cristina „Mica Antantă a Femeilor“ Originalni nazivi udruženja prema: Katarzyna Sierkowska, „Budzińska-Tylicka, Justina“, 81-83; Raluca Maria Popa, „Reuss Iancelescu“, *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Francisca de Haan, Krassimira Daskalova i Anna Loutfi, ur. (Budimpešta, New York: CEU press, 2008), 463-465; Aleka Boutzouvi, „Theodoropoulou, Avra (born Drakopoulou)“, *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, Francisca de Haan, Krassimira Daskalova i Anna Loutfi, ur. (Budimpešta, New York: CEU press, 2008), 569-573. Roxana Cheșchebec, „Canacuzino, Princess Alexandrina“, 91.

i Ustredni spolek českých žen su se protivile ideji bilo kakva proširenja. Na kraju su donijeli kompromisnu odluku koja je bila na tragu politike i prakse IWSA-e. Novi su se članovi pridruživali osnivačkim udrugama svoje zemlje, a one o tome obavještavaju tajništvo MŽA-e.³⁵

Organizacija rada MŽA-e pratila je tada popularne principe demokracije, decentralizma i liberalizma. Uveo se koncept rotirajućega predsjedništva, a rad se odvijao preko konferencija koje su se svake godine trebale organizirati u drugoj državi. Domaćinska zemlja preuzimala bi predsjedništvo nad savezom za sljedeću godinu. Posebno se uzela u obzir činjenica da Čehoslokinje i Poljakinje imaju pravo glasa, a žene u drugim članicama još nemaju. Podjela država na zemlje sa sufražetskim pravima i bez njih bila je još relativno nova pojava u međunarodnim ženskim savezima. Razdoblje netom nakon Prvoga svjetskog rata u znaku je široke demokratizacije država pri čemu su novi ustavi ponekad uključivali žene, a ponekad nisu. Ovakva situacija predstavljala je izazov za ženske međunarodne organizacije, te se IWSA na konferencijama u Ženevi i Rimu suočila sa zbudjujućim pitanjem ima li njihova alijansa uopće smisla u novim uvjetima i kako mogu žene u državama koje imaju pravo glasa pomoći ženama koje to pravo još nisu izborile.³⁶ Na tragu ove diskusije, MŽA odlučuje kako bi se prve konferencije trebale organizirati u zemljama bez ženskoga prava glasa.³⁷

Konferencije su se u prve tri godine održavale redovito, jednom godišnje i to u Bukureštu (1923), Beogradu (1924) i Ateni (1925). Zadnja se čak odvijala u pomalo dramatičnom okruženju, u vrlo mladoj i nestabilnoj republici punoj izbjeglica nakon razmjene stanovništva Grčke i Turske i tek nešto više od mjesec dana nakon kratkotrajnoga grčko-bugarskoga rata.³⁸ Predstavnice Čehoslovačke i Kraljevine SHS izrazile su određene rezerve prema potrebi organizacije konferencije u takvim uvjetima,³⁹ a Poljakinje nisu ni došle, navodno iz financijskih razloga.⁴⁰ Sve tri konferencije sastojale su se od radnoga i svečanoga dijela. Tijekom radnoga dijela čitali su se izvještaji o radu MŽA-e te o feminističkom pokretu svake zemlje članice, a nakon toga su se održala unaprijed dogovorena izlaganja⁴¹ o feminističkim, političkim ili pacifističkim temama. Raspravljalo se o građanskim zakonima, položaju žene u braku, nezakonitost djeci, položaju činovnica, prostituciji, ali i o ekonomskoj situaciji u zemljama MŽA-e

35 „Mala ženska dohoda“, *Ženská rada* (1926): 76-77.

36 Mineke Bosch, Annemarie Kloosterman, *Politics and Friendship: letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942*, (Columbus, OH: Ohio State University Press, 1990), 175; Rupp, „Transnational Womens Movements“, „IX kongres za pravo glasa žene“, *Ženski pokret* 6 (1923): 250-264.

37 „Sastanak u Atini i predsjednica Ženske male antante“, *Žena i svet* 12 (prosinac 1925): 5.

38 Desetodnevni rat između Bugarske i Grčke poznat pod imenom „Rat zalutaloga psa“ odvijao se krajem listopada i početkom studenog 1925, a prekinut je inicijativom Lige naroda.

39 „Sastanak u Atini i predsjednica Ženske male antante“, *Žena i svet* 12 (15.12. 1925): 5; „Konferencije Malé ženské dohody“, *Ženská rada* 7 (1925): 12.

40 Ksenija Atanasijević „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Ateni“, *Ženski pokret* 1-2 (siječanj-veljača 1926): 36-43.

41 Teme su se dogovarale i dijelile na prethodnoj konferenciji.

te problemu manjina.⁴² Svečani dio prvenstveno je bio namijenjen javnosti i imao je propagandnu svrhu. U njemu sudjeluju predstavnici vlade, a delegatkinje drže svečarske govore u kojima ističu ideje pacifizma, suradnje, te specifične veze njihove države sa zemljama domaćinima. Tako primjerice u Beogradu Delfa Ivanić u pozdravnom govoru naglašava ženska politička prava u Poljskoj i Čehoslovačkoj, porijeklo jugoslavenske kraljice, kršćanstvo i Solunski front.⁴³ Zauzvrat, ostale su delegatkinje istaknule kako je Srbija „herojska i mučenička“ zemlja, članica Male antante, kako je prihvatila grčke izbjeglice za vrijeme rata, kako postoje tradicionalne veze Čeha i jugoslavenskih naroda i povijesne veze Jugoslavije i balkanskih zemalja.⁴⁴ Na svakoj od ovih konferencija imenovana je nova predsjednica porijeklom iz domaćinske zemlje i to redom: Alexandrina Cantacuzino, Leposava Maksimović Petković i Avra Theodoropoulou.⁴⁵ Uz predsjednice izabirana je i nova uprava pri čemu su u pravilu tajnice i blagajnice bile iz iste zemlje kao i predsjednica, dok su potpredsjednice birane iz neke druge zemlje. Tako je prva potpredsjednica bila Justina Budzińska-Tylicka, nakon čega je Alexandrina Cantacuzino odradila dva uzastopna potpredsjednička mandata. Tajnice i blagajnice bile su Catherine Cerkez, Calypso Botez, Danica Vlajić Zamboni, Milena Atanacković i Maria Svolou.⁴⁶

Praška konferencija MŽA-e je zbog konferencije IWSA-e u Parizu (1926) kasnila pola godine,⁴⁷ a održana je na kraju tek u srpnju 1927. U to vrijeme u Europi je popularna politika detanta, razoružanja i pacifizma. IWSA je napokon razriješila svojevrsnu krizu u kojoj se našla nakon Velikoga rata, a svoj novi smjer najavila je promjenom imena u IAWSEC.⁴⁸ U Pragu su boravile članice uprave IAWSEC-a te je postojala nada kako bi sama predsjednica Margery Corbett Ashby mogla posjetiti konferenciju MŽA-e.⁴⁹ Stoga MŽA sada nastupa znatno ambicioznije. Na ovoj se konferenciji vjerojatno najviše osjeća kozmopolitska i nadnacionalna atmosfera koja tako često obilježava međunarodna ženska okupljanja te optimizam u rješavanju međunarodnih problema. Rad konferencije je reorganiziran i pomalo dinamiziran. U skladu s odlukama koje su

42 *Ženski pokret* (studenj 1924): passim; Ksenija Atanasijević „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Atini“, *Ženski pokret* 1-2 (Siječanj-veljača 1926): 36-43; „Sastanak u Atini i predsjednica Ženske male antante“, *Žena i svet* 12 (15.12. 1925): 5; „Konferencije Malé ženské dohody“, *Ženská rada* 7 (1925): 12.

43 „Svečana sednica Male ženske antante. Pozdrav“, *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 393-396.

44 „Govor g-đe Aleksandre Kantakuzen predsednice Male ženske antante“ *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 396-402; „Govor g-đe Avre Teodoropulo grčkog delegata“ *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 405-407; „Govor g-đe Plaminkove, delegata čehoslovačkog“, *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 403-405.

45 Calypso Botez (1880-?), rumunjska gradska vijećnica i predsjednica nekoliko rumunjskih feminističkih organizacija.

46 Nabrojane su redom prvo tajnice, pa blagajnice. Marie Zvolou je bila blagajnica.

47 *Ženská rada* (1926): 68.

48 Alliance of Women for Suffrage and Equal Citizenship

49 „V. konferencija Male antante“, *Ženski pokret* 7 (svibanj 1927): 2; „Zprava odboru ‘Styk cizinou‘“, *Ženská rada* (1927): 26.

donesene na radnom sastanku delegatkinja MŽA-e u Parizu prethodne godine, konferencija je sada podijeljena u šest sekcija koje su se bavile pitanjem pacifizma, pravnoga položaja supruge i majke, manjina, ekonomske suradnje zemalja članica, položaja žena radnica i obrazovanja.⁵⁰ Sudionice su nastojale djelovati praktično i osmisliti određene konkretne mjere. Isticale su kako treba poticati obrazovanje u pacifističkom duhu, osnivati komisije koje bi pregledavale udžbenike u tom smislu, pokrenuti Dan mira, surađivati s Ligom naroda, dogovarati međusobne studentske stipendije (za studentice) i međusobne posjete, organizirati izložbeno-prodajne salone ženskih gospodarskih proizvoda u prostorijama članica MŽA-e, stvarati zajedničke blagajne za potporu nezakonitoj djeci i zajedničke banke u cilju promicanja trgovačkih veza itd. Napokon se donio program rada MŽA-e, a pojavila se inicijativa za širenjem saveza na ostale zemlje u regiji: Albaniju, Tursku, Bugarsku i Mađarsku.⁵¹ Predstavnice Čehoslovačke zaključile su da je dotadašnji sustav predsjedanja nepraktičan. Činjenica da je predsjedništvo Male ženske antante bilo u Grčkoj uzrokovala je brojne organizacijske teškoće prilikom pripremanja konferencije u Pragu.⁵² Stoga su odlučile predložiti promjenu ovoga načela koja se očito prihvatila jer je nova predsjednica, Poljakinja Justina Budzińska-Tylicka,⁵³ izabrana iz nadolazeće zemlje domaćina. Time je u biti preskočeno češko predsjedanje Antantom. Moguće je, doduše, da je ova altruistična češka inicijativa djelomice bila uzrokovana latentnim sukobom njihove dvije vodeće predstavnice Eliške Purkyňove i Františke Plamínkove. Potonja je netom nakon završetka konferencije dala ostavku na mjesto delegatkinje MŽA-e izričito navodeći kao razlog neslaganje s Purkyňovom.⁵⁴ Nova potpredsjednica MŽA-e bila je Milena Atanacković, a tajnica Zofia Domska.⁵⁵

Zadnja konferencija održala se dvije godine kasnije (1929) u Varšavi. Izvještaj s ove konferencije u nesuglasju je s ostalima. Svečarske i optimistične tonove zamijenila je kritičnost prema dotadašnjem radu MŽA-e, napeta atmosfera među njezinim članicama, a sam interes za konferenciju bio je bitno oslabljen. Dok je primjerice u Bukureštu sudjelovalo 20, u Beogradu 21, a u Pragu čak 25 službenih delegatkinja, ovdje ih se sakupilo svega 11. Pri tome je iz Jugoslavije, koja je tradicionalno bila jedna od zastupljenijih zemalja jer se trudila poslati predstavnice sva tri naroda, došla samo Maša Živanović.⁵⁶ Navodi se da je uz službene predstavnike vlada i MŽA-e, konferenciju pratio i „izvestan broj žena“. Okupljeni traže uzroke što je „rad u ove dve posljednje godine bio veoma

50 „Mala ženska dohoda“, *Ženská rada* (1926): 76-77.

51 „Kongres internacionalnog ženskog saveza“, *Ženski pokret* 13-16 (srpanj 1930); „Sastanak u Pragu“, *Ženski svet* 7 (srpanj 1927): 6-7; Eliška Purkyňova, „Malá ženská dohoda“, *Ženská rada* (1927): 56-58; „Mala ženska antanta“, *Ženski list* 6 (listopad 1927): 4; „V. konferencija Male antante“, *Ženski pokret* 7 (svibanj 1927): 2; „IV. Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 10 (lipanj 1927): 1.

52 „Vyroční konference Malé ženské dohody“, *Ženská rada* (1927): 73-75.

53 Justina Budzińska-Tylicka je izabrana u odsustvu jer nije osobno sudjelovala na ovoj konferenciji.

54 *Ženská rada* (1927): 100.

55 „IV. Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 10 (lipanj 1927): 1.

56 Maša Živanović, predsjednica Ženskoga pokreta u Sarajevu, jugoslavenska delegatkinja na konferenciji MŽA u Ateni, Pragu i Varšavi.

slab“, naglašavaju se neispunjeni ciljevi, a konferencija je praktički završila sukobom oko ciljeva, načela rada i samoga imena organizacije. Poljska i Grčka našle su se nasuprot Čehoslovačkoj i Rumunjskoj, a Jugoslavija je (prema izvještaju u *Ženskom pokretu*) bila neopredijeljena. Konačne poruke su ipak bile pacifističke. U rezolucijama se istupa protiv imperijalizma, nacionalizma, militarizma te promiče pacifizam i gospodarska suradnja. Na kraju je Alexandrina Cantacuzino ponovno izabrana za predsjednicu te se najavio novi krug konferencija. Ipak, skup u Bukureštu nikada se nije održao.⁵⁷

Mala ženska antanta uložila je stanovit napor u promidžbu i informiranje javnosti o svom radu, djelovanju i idejama. Rumunjski ogranak je nakon prve dvije konferencije tiskao posebne brošure na francuskom jeziku sa svim održanim govorima.⁵⁸ Ove su izvještaje distribuirali diljem Europe te se na konferenciji u Beogradu C. Cerkez hvalila kako je govore s prošloga skupa „s velikim interesom“ čitala sama kraljica Nizozemske.⁵⁹ Njihov rad pratili su i razni ženski časopisi zemalja članica, a povremeno i službeni glasnik IWSA-e *Jus Suffragii*. Oni su objavljivali izvještaje, rezolucije, dojmove ili govore sa samih skupova. Konferencije MŽA-e su obično bile organizirane vrlo svečano i na visokoj razini. Posjećivali su ih članovi vlade ili kraljevske kuće, a organizirale su se i čajanke, zabave ili večere kod gradonačelnika, veleposlanika ili nekoga drugog visokog službenika. U Beogradu je bio organiziran banket u poljskoj ambasadi i objed kod supruge ministra vanjskih poslova.⁶⁰ U Ateni je rad bio „osvežen razgledanjem muzeja punih antičkih dragocenosti, posetima uzorito dizanim i održanim humanim ustanovama, banketima, lepim izletima i recepcijama“. ⁶¹ U Pragu su za sudionice organizirani prijemi u jugoslavenskom i rumunjskom veleposlanstvu, Ustředni spolek českých žen pripremio je ručak u Domu za same žene, a *Ženský klub* u jednoj školi u Nebožičku. Posjetile su izložbu „Počeci nacionalnoga buđenja“ i kazališnu predstavu *Libuše*.⁶² Svrha ovakvoga programa bila je, naravno, promoviranje domaćinske zemlje i njezinoga ženskog pokreta, ali i davanje važnosti i skretanje pažnje na rad MŽA-e. Vije-

57 „Nova uprava“, *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 432; Ksenija Atanasijević „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Ateni“, *Ženski pokret* 1-2 (siječanj-veljača 1926): 36-43; Milena Atancković, „IV. Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 10 (lipanj 1927): 1-2; „Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 13-16 (kolovoz 1929): 2.

58 To su: *Le Conference de la Petite Entente des Femmes. Discours prononcés aux séances publiques de 3 et 4 Novembre 1923*. (Bukurešt: Tipografia „Dorneanu“, 1923) i *La deuxième conference de la Petite des Femmes à Belgarde. Discours et rapports de 1-4 novembre 1924* (Bukurešt: L'imprimerie des livres religieux, 1925).

59 „Izveštaj gospođe Čerkez. Sekretara Male ženske antante“, *Ženski pokret* 9 (studeni 1924): 341-342.

60 „Ženska mala antanta“, *Obzor*, 29.10.1924; „Rad konferencije ženske male antante“, *Obzor*, 31.10.1924.

61 Ksenija Atanasijević „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Ateni“, *Ženski pokret* 1-2 (siječanj-veljača 1926): 37.

62 „Vyroční konference Malé ženské dohody“, *Ženská rada* (1927): 73-75; Vinka Bulić, „Utisci iz Praga“, *Novo doba* 1927, str. 9-10; Angela Vode, „Za vreme konferencije Male ženske antante“, *Ženski pokret* 11 (srpanj 1927): 2.

sti o događajima koje posjećuju ministri i kraljice ili se odvijaju u ambasadama lakše su budile zanimanje javnosti. Članice su pažljivo pratile i uspoređivale članke o konferencijama MŽA-e u dnevnom tisku (primjerice u Jugoslaviji se mogu naći članci u *Obzoru*, *Politici*, *Novom dobu* ili *Jutarnjem listu*). Uzastopno se spominje i pokretanje posebna glasila MŽA, ali to iz ekonomskih razloga nije uspjelo niti jednoj upravi.⁶³

I kraj rada MŽA-e obavljen je kontradiktornim informacijama. Većina osvrta o ovom savezu završava konferencijom u Varšavi, čime se stvara dojam da je ona prestala s radom krajem dvadesetih godina. No, u novinama, arhivskoj građi, knjigama iz povijesti umjetnosti i radu Jasmine Milanović spominje se djelatnost MŽA-e i tijekom tridesetih godina. Prema članku u *Ženskom svetu* tijekom 1934. godine došlo je do kontakta čehoslovačkih i jugoslavenskih žena zbog revitalizacije Male ženske antante. Ova bi organizacija istovremeno bila i nova i stara. Imala bi staro ime, ali novi statut i članstvo suženo isključivo na članice Male antante (Rumunjsku, Čehoslovačku i Jugoslaviju). Samo nositeljstvo se u jugoslavenskom slučaju prenosi sa Ženskog pokreta na krovni Jugoslavenski ženski savez, a prema svemu sudeći značajnu ulogu u radu MŽA-e ponovno dobiva Františka Plamínkova. Nova ženska antanta davala je dojam kruće, službenije, inertnije organizacije i iako je trebala pridonositi „učvršćivanju mira u zemljama Male antante i van njih“⁶⁴ nije poduzimala značajne akcije. Bila je znatno manje prisutna u medijima, nije organizirala velike konferencije, nije donosila rezolucije i rijetko je objavljivala vijesti te bismo vrlo lako mogli zaboraviti na nju da tijekom 1938. nije organizirala veliku putujuću izložbu umjetnica zemalja MŽA-e.⁶⁵

Ambicije i rezultati

„Ova Antanta stavila je sebi u zadatak dve glavne stvari“, istaknula je Milena Atancković u svom tekstu iz 1923. godine, a prva od njih je „da dobijemo jednog člana u samom Biro-u Internacionalne Alijanse“.⁶⁶ Formiranje MŽA-e treba promatrati kao dio strategije pozicioniranja novih i još uvijek marginalnih ženskih pokreta unutar velike i etablirane organizacije kao što je bila IWSA. Opisi atmosfere, isticanje općega interesa predstavnica malih zemalja za stvaranjem regionalnih ženskih saveza i ideje

63 O tome se govori na gotovo svim održanim konferencijama i radnom sastanku za vrijeme konferencije IWSA-e/IAWSEC-a u Parizu.

64 „Mala ženska antanta“, *Ženski svet* 12 (prosinac 1934): 3.

65 Milena Atanacković, „Mala ženska antanta“, *Glasnik Jugoslavenskog ženskog saveza* 1-2 (1938): 1-3; Dubravka Peić Čaldarević, „Predgovor“, u *Klub likovnih umjetnica: 1927.-1941.: 70. obljetnica prve izložbe: 1928.-1998: iz zbirke dr. Josipa Kovačića: Galerija Ulrich, Zagreb, 1. travnja – 25. travnja 1998*, Jasna Gubez, ur. (Zagreb: Likum Galerija Ulrich, 1998); Istorijski arhiv u Beogradu (dalje IAB), Fond univerzitetski obrazovanih žena, kutija 5, 1937/77, 1937/103; Arhiv Bosne i Hercegovine, (dalje ABiH), Fond Jugoslavenski ženski savez, sekcija za drinsku banovinu Sarajevo. 1934-1941; Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Fond Klub likovnih umjetnica.

66 Milena Atancković, „Mala feministička antanta. Liga za mir i slobodu“, *Ženski pokret* 6 (1923), 266.

iznesene u tekstovima koji prate osnivanje MŽA-e osvjetljavaju kako su članice malih feminističkih pokreta promišljale o svojoj ulozi u društvu, ali i statusu unutar ženskoga pokreta. Većina ovih pojedinačnih delegacija bile su gotovo bez utjecaja ili čak prepoznatljivosti unutar svjetskih internacionalnih alijansa, ali regionalna unija nije mogla ostati neprimijećena. Uz podršku francuskih delegatkinja, MŽA zaista dobiva to jedno mjesto (od ukupno deset) u upravnom odboru IWSA-e u Londonu, a „kocka je odlučila“ da će ovu dužnost prva izvršavati grčka predstavica Avra Theodoropoulou.⁶⁷ Ona je trebala predstavljati sponu između uprave IWSA-e i MŽA-e, običi sve zemlje članice i biti u neprestanom pismenom kontaktu kako bi mogla utjecati na Biro. Uz to, objavila je nekoliko tekstova o MŽA-i u službenom listu IWSA-e *Jus Suffragii*,⁶⁸ a na konferencijama MŽA-e podnosila je izvještaje o radu i savjetima IWSA-e.⁶⁹ MŽA je koristila razne načine skretanja pažnje međunarodnoga ženskog pokreta na sebe. Primjerice, davala je mandate svojim članicama koje su sudjelovale na ženskim skupovima da zastupaju i MŽA ili je slala telegrame Ligi naroda i Maloj antanti. Može se zaključiti da je smještanje konferencije MŽA-e u Prag, gotovo istovremeno sa sastankom uprave IAWSEC-a, bila brižljivo osmišljena strategija promoviranja rada i samih delegatkinja MŽA pred najznačajnijim predstavnicama ove internacionalne organizacije. Tim više što su obje delegacije spavale u Ženskom domu T. G. Masaryka (Zachraná) te su djelomično dijelile društveni program, zajedno su pile čaj, razgledavale Prag, slušale predavanje u Studentskom domu i večerale u Společenskem klubu.⁷⁰ Tijekom dvadesetih godina rad MŽA-e nastavio je biti usko isprepleten s djelovanjem IWSA-e/IAWSEC-a, a odluke i konferencije IWSA-e/IAWSEC-a i MŽA-e međusobno se nadopunjuju. Pravila članstva bila su u skladu s načelima IWSA-e/IAWSEC-a, a vrijeme održavanja konferencija prilagođavalo se rasporedu IWSA-e/IAWSEC-a. Tako se konferencija MŽA-e u Pragu (1927) odgodila na pola godine zbog obaveza čeških članica na konferenciji IWSA-e/IAWSEC-a u Parizu, a konferencija MŽA-e u Varšavi (1929) namjerno je organizirana netom nakon konferencije IAWSEC-a u Berlinu.⁷¹ Ovakvo usklađivanje ženskih internacionalnih sastanaka nije bilo neuobičajeno i imalo je za cilj olakšati sudjelovanje članica na svim događajima, ali i smanjiti troškove putovanja.⁷² S druge strane, delegatkinje MŽA-e susretale su se, komunicirale i dogovarale za vrijeme aktivnosti IAW-a i ovi sastanci ostavljali su bitne posljedice na djelovanje i organizaciju

67 Isto, 264-268; Aleka Boutzouvi u svom kratkom biografskom tekstu tvrdi da je Avra Theodoropoulou to mjesto zadržala do konferencije IAW u Istantulu 1935. Aleka Boutzouvi, „Theodoropoulou, Avra (born Drakopoulou“, 569-573.

68 Primjerice „La lutte de la femme. La deuxième conference de la Petite Entente des Femmes á Belgrade“, *Jus Suffragii* (veljača 1925): 56 i „The Third Conference of the Women's Little Entente“, *Jus Suffragii* (veljača 1926): 69.

69 Avra Theodoropoulou, „Internacionalna alijansa za žensko parvo glasa“, *Ženski pokret 9* (studen 1924): 361-363.

70 „Vyroční konference Malé ženské dohody“, *Ženská rada* (1927): 73-75; *Ženská rada* (1927): 60.

71 *Ženská rada* (1926): 68; *Ženská rada* (1928): 25.

72 Leila J. Rupp, „Transnational Women's Movements“.

MŽA-e. Već spomenuti sukob na ljetnoj školi u Poděbradu isključio je Bugarsku iz saveza, a tijekom pariške konferencije IAW-a 1926. godine predstavnice MŽA-e organizirale su radni sastanak na kojem su raspravljale o širenju članstva, odnosu s balkanskim zemljama i reorganizaciji sekcija MŽA-e. Odluke koje su donijele primjenjivale su se već na njihovoj sljedećoj konferenciji.⁷³ Naravno, ova pupčana veza prestaje tridesetih godina, redefiniranjem ciljeva, strukture i pozicije MŽA-e. Inicijativa za organizaciju izložbe likovnih umjetnica potaknula je češka delegatkinja na konferenciji ICW-a (a ne IAWSEC-a) u Dubrovniku 1936.⁷⁴

Drugi zadatak MŽA-e bio je „zajednički rad na socijalnom, ekonomskom i političkom jačanju žene i solidaran rad na uklanjanju svih nesuglasica koje bi se mogle stvoriti među našim zemljama u cilju održavanja opštega mira!“⁷⁵ Zanimljivo je ovdje pod isti navodnik ili čak u istu rečenicu stavlja feministički, pacifistički i nacionalni rad, očito smatrajući da ove aktivnosti nisu međusobno kontradiktorne, već se isprepliću i nadopunjavaju. Stav samo na prvi trenutak izgleda pomalo zbunjujuće. U svom radu o konstruiranju internacionalizma u ženskim organizacijama Leila Rupp naglašava da su se nacionalizam i internacionalizam ženskih pokreta neprestano međusobno isprepletali i nadopunjavali. To je posebno, naglašava ona, bilo očito u novonastalim državama gdje su žene nacionalizam smatrale preduvjetom uspješnoga internacionalizma. Nije bilo nimalo neuobičajeno da sudionice ženskih međunarodnih konferencija dolaze odjevene u narodne nošnje, da budu okićene nacionalnim simbolima ili da njihovi govori počinju tonovima nacionalnih himni.⁷⁶ Iako se ovakva praksa više vezala uz aktivnost ICW-a nego IWSA-e, ne treba smetnuti s uma kako veliki broj žena sudjeluje u objema organizacijama i kako je ideja kako internacionalni rad žena pridonosi ili barem treba pridonositi nacionalnom ili svjetskom boljitku bila poprilično raširena. Koncept je u biti bio vrlo jednostavan. Internacionalne ženske organizacije daju potporu ženama da poboljšaju svoj položaj u domovini, a žene nastupom u ovakvim organizacijama promoviraju svoju zemlju i doprinose kreiranju međunarodne suradničke mreže i rješavanju međudržavnih problema. Istu logiku slijede i međunarodne ženske organizacije. IWSA zauzima aktivan stav prema svjetskim političkim i društvenim problemima, pokušava i uspijeva nametnuti se kao partner Ligi naroda, politici razoružanja i pacifizma, ali je i suosnivačica Joint Standing Committee of the Women's International Organisations koji je dosta uspješno propagirao imenovanje žena u razna tijela Lige naroda.⁷⁷ Na samoj konferenciji u Rimu (1923) isprepliću se feminističke, nacionalističke i pacifističke teme. Raspravlja se o odnosima među ženama sa sufražetskim pravima i bez njih, specifičnim problemima žena u pojedinim državama, sukobu tradicionalnih i liberalnih žena. Promišlja se kako bi žene koje su stekle politička prava mogle pridonijeti svojoj

73 „Malá ženská dohoda“, *Ženská rada* (1926): 76-77.

74 IAB, Fond Univerzitetški obrazovanih žena, kutija V, 1937/77.

75 „Mala feministička antanta. Liga za mir i slobodu“, *Ženski pokret*, 6 (1923), 266.

76 Rupp, „Contracting internacionalism“.

77 Rupp, „Transnational Women's Movements“

državi i svijetu, te se napokon donosi rezolucija u kojoj se traži da žene svijeta trebaju raditi na suradnji među narodima.⁷⁸ U tom kontekstu ideja da regionalni ženski savez treba imati aktivnu ulogu u promicanju feminističkih ideja, razrješavanju međunacionalnih sukoba i kreiranju međunacionalne suradnje sama je po sebi razumljiva.

Prva zajednička platforma za rad donesena na osnivačkom sastanku u Rimu obuhvaća sve tri zadaće organizacije. Naglašava da će se MŽA boriti za politička prava žena, ravnopravnost pred zakonom, pravo žena na rad, napredovanje i zaštitu od eksploatacije na radu, te će se „uvek truditi da udalje nesuglasice između naroda MŽA“ i razvijati „usrdne odnose“ koji će dovesti do svjetskoga mira.⁷⁹ U Beogradu i Ateni bezuspješno se pokušao dogovoriti temeljitiji program rada MŽA koji bi jasnije ocrtao smjernice ove organizacije.⁸⁰ Među članicama MŽA-e očito je postojao otpor prema odstupanju od sveobuhvatnih načela te je Eliška Purkyňova u jednom tekstu naglasila kako je kvaliteta prvih postulata „više bile smanjena nego povećana“ „naknadnim usavršavanjem“.⁸¹ Ipak, praška inicijativa proširenja članstva MŽA-e na ostale zemlje u regiji nije se mogla izvesti bez razrađenoga dokumenta koji bi potencijalnim novim partnericama pokazao što Antanta zapravo zastupa. Stoga se u Pragu posvećuje posebna pažnja upravo ovom problemu. Donesene dokumente u *Ženskom pokretu* najavljuju kao program MŽA-e, a u *Ženskoj radi* ih jednostavno tiskaju kao nove rezolucije. No tekst unutar njih je isti te u tri dijela (feminističkom, pacifističkom i ekonomskom) daje sukes svih dotadašnjih rasprava i rezolucija.⁸²

Feministički program naznačuje bazične probleme položaja žena toga vremena: pravo glasa, status supruge i majke, nacionalnost udate žene, položaj nezakonitoga djeteta, radno pravo i pitanje morala i prostitucije. Ove se teme ne razlikuju mnogo od popisa problema koje je Leila Rupp definirala kao zajedničke okosnice ženskoga pokreta međuratnoga razdoblja. No ona je istovremeno naglasila kako ženski pokret nije bio toliko složan u načinu njihova rješavanja: treba li se zadovoljiti s djelomičnim pravom glasa ili beskompromisno tražiti opće pravo glasa, treba li promicati zaštitu žena na radu ili je to protivno njezinim interesima, ima li žena pravo birati nacionalnost nakon udaje za stranca ili se njen status mora tretirati jednako kao i muškarčev itd.⁸³ MŽA zauzima dosta odlučan stav u pitanjima sufražetskih prava, morala, nezakonite djece i položaja majke i supruge. Žena treba imati opće pravo glasa, nezakonita djeca ne bi smjela biti ni pravno, a ni socijalno oštećena, brak bi trebao biti civilna zajednica u svakom pogledu ravnopravnih partnera, a rad u kući i briga za djecu treba se valorizirati kao bitan doprinos funkcioniranja i financiranja obitelji. No prema pitanju radnoga prava i nacionalnosti udate žene postavlja se nešto šire. Zahtijeva se ravnopravnost radnika i

78 „IX kongres za pravo glasa žene“, *Ženski pokret* 6 (1923): 250-264.

79 „Mala ženska antanta“, *Žena i svet* 1-4 (siječanj 1925): 6.

80 „Feminističko pitanje“, *Ženski pokret* 9 (studeni 1924): 376.

81 Eliška Purkyňova, „Mala ženska dohoda“, *Ženská rada* (1927): 56.

82 Transkript programa je u prilogu.

83 Rupp, „Transnational Women's Movements“.

radnica i jednakost plaća, ali se s oprezom odnosi prema protektivnom radnom zakonodavstvu, a nacionalnost žena udatih za strance trebala bi biti stvar njihova izbora.

Pacifistički i ekonomski plan ima za cilj razvijanja međunacionalne suradnje i jačanje ekonomskih i političkih pozicija zemalja MŽA-e. U njemu se očituje nekoliko glavnih pravaca. Prvo, ona zastupa aktivan i otvoren stav prema svjetskim i regionalnim političkim pitanjima i ne libi se dotaknuti i škakljivih tema kao što su manjine ili granica. Osuđuje imperijalizam, militarizam, tajne ugovore i međunacionalnu netrpeljivost i nudi konkretna rješenja. Zemlje MŽA-e trebale bi stvoriti zajedničko tržište, povezati se carinskom unijom, ukinuti putovnice, potpisati međudržavne trgovačke sporazume, organizirati zajedničke trgovačke komore i gospodarske sajmove. Trebale bi provesti i niz mjera s tim ciljem: poboljšati prometnu povezanost, ukinuti pravne barijere ili osnovati banku država članica. Pitanje međunacionalnih sukoba riješilo bi se kroz pacifistički usmjereno obrazovanje i posredovanjem Lige naroda. Drugo, nastupa kritički prema osnovnim tendencijama svjetske politike. Posebice se to vidi u stavu prema Ligi naroda koju imenuje kao glavnoga aktera pacifističke politike, ali i proziva zbog neravnopravnoga statusa velesila i manjih država i pasivnoga odnosa prema problemu manjina. Treće, MŽA sebe postavlja kao partnera nacionalnim vladama u kreiranju ovakve politike. Delegatkinje MŽA-e na sebe preuzimaju zadatke da ideje ove organizacije prenesu svojim vladama te da lobiraju za njihovo provođenje. Posljednje, četvrto, u ovim se rezolucijama specifično žensko pitanje apostrofira samo u jednoj točki – da će se potaknuti razmjena ženskih proizvoda među članicama.

Velik dio ovog programa izgledao je neostvariv u vremenu u kojem su ove organizacije djelovale. Ideje o ukidanju putovnica, formiranju carinske unije, osnivanju zajedničke banke i „saveza trgovačkih komora MŽA“ te rješavanju nacionalnih sukoba i manjinskih pitanja na prvi su pogled bile pretjerano optimistične i ambiciozne. No te se ideje nadovezuju na tada popularne rasprave o europskoj ili „paneuropskoj“ suradnji i problemu nacionalizma. Tijekom dvadesetih godina javlja se niz projekata koji su zastupali različite verzije europske kooperacije: kontroverzna, ali popularna paneuropska vizija Richarda Coudenhove-Kalergija iz 1923. godine, Trockijeva ideja ujedinjene Europe u komunističkom bloku ili koncept Émila Borela o monetarnoj suradnji među europskim silama. No Stanislas Jeannesson je kao najrealističnije europske projekte toga vremena istaknuo programe Charlesa Gidea, Louisa Loucheura i Émilea Mayrischa koji u svojoj biti vrlo sličie idejama izraženim u programu MŽA-e. Prvi je 1925. godine osnovao Europsku carinsku uniju koja je imala za cilj postepeno dokidanje carina među europskim zemljama i stvaranja zajedničkoga tržišta. Druga dvojica zastupala su ideju kartelskih sporazuma i europske suradnje na razini različitih sektora. Na tom tragu su 1926. godine osnovali International Steel Cartel (Međunarodni čelični kartel) koji je obuhvaćao Njemačku, Francusku, Belgiju, Luksemburg i Saar.⁸⁴ Napokon,

84 Stanislas Jeannesson, „Europeanists during the Interwar Period“, *Encyclopédie pour une histoire nouvelle de l'Europe* [online], 2016, objavljeno 8.12. 2016, pristup 11.12. 2018, <http://ehne.fr/en/node/923>

među političarima srednje i jugoistočne Europe postojala je ideja da bi se gorući trenutni problemi manjina i granica mogli elegantno riješiti konceptom federalizma.⁸⁵ Teško je vjerovati da su pripadnice Male ženske antante zaista vjerovalle kako ove ideje mogu provesti u djelo. Možda bi bilo realnije promatrati dokument kao programsku izjavu s ciljem da ih svjetonazorski, politički i aktivistički definira, da odgovori na ono esencijalno pitanje – Tko smo mi? I što zastupamo?

Realizacija je naravno bila daleko skromnija od programa. Velike odluke na konferencijama samo su se ponekad i vrlo ograničeno pretakale u konkretne akcije. One su uvijek bile vezane uz neku vrstu angažmana za žene te se mogu podijeliti u tri osnovne grupe: političke inicijative, međuregionalni kontakti i feministička suradnja.

Na političkom i pacifističkom planu MŽA zaista nije postigla mnogo. Pokušaji da ambicije izražene na konferencijama dobiju kakav-takav realan oblik bili su vrlo sporadični. Rumunjke su primjerice osnovale poseban odbor za manjine pri MŽA-i koji je trebao raditi na zbližavanju nacionalnosti u Rumunjskoj⁸⁶ te su organizirale skup na kojem su okupile žene iz Transilvanije, Banata i Bukovine. Ideja je bila da predstavnice manjina na njemu izlože svoje probleme, a ženske će organizacije na osnovu njih urgirati kod „narodnih faktora“.⁸⁷ Ogranak iz Kraljevine SHS osobito je pažljivo vodio računa da na svaku konferenciju pošalje barem jednu pripadnicu sve tri priznate nacije. Kada su u Varšavu, suprotno dotadašnjoj praksi, poslale samo jednu delegatkinju, odlučile su se za Mašu Živojinović, predstavnicu iz Sarajeva. Najuspješniji pacifistički projekt predstavnica Kraljevine SHS bio je organizacija i osnivanje Dana mira. Ova inicijativa započela je na konferenciji MŽA-e u Pragu (1927) i zanimljivo je kako su je žene iz Kraljevine SHS-a revno prihvatile, dok se u čehoslovačkoj štampi gotovo niti ne spominje.⁸⁸ Organizaciju Dana mira na sebe je preuzeo Narodni ženski savez KSHS-a (a ne Ženski pokret) te je od 1928. svakoga jedanaestog studenog organizirao prigodni program.⁸⁹ Nakon nekoliko godina, Jugoslavenski ženski savez predstavio je obilježavanje Dana mira kao vlastiti projekt na konferenciji ICW-a u Beču 1930. godine te je on prihvaćen, usvojen i uveden kao praksa ICW-a.⁹⁰ Najviše koristi od čitave inicijative imao je sam Jugoslavenski ženski savez koji je projekt iskoristio kao sredstvo samopromocije. Kasnih tridesetih godina Mala ženska antanta pridružuje se protestima i negodovanju zbog događaja u Čehoslovačkoj, doduše samo kratkim pismom u kojem

85 Holly Case, „The Strange Politics of Federative Ideas in East-Central Europe“, *The Journal of Modern History* 85/4 (prosinac 2013): 833-866.

86 *Ženská rada* (1926): 137.

87 Ksenija Atanasijević „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Ateni“, *Ženski pokret* 1-2 (siječanj-veljača 1926): 36-43.

88 „Sastanak u Pragu“, *Žena i svet* 7 (srpanj 1927): 6-7; „IV. Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 10 (lipanj 1927): 1.

89 „Dan mira“, *Ženski pokret* 17 (studen 1928): 3; O Danu mira vidi i IAB, Fond Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, kutija 2, 1931/82, kutija 5, 1935./78, kutija 4, 1936/77, kutija 5, 1937/67.

90 „Osmi kongres internacionalnog ženskog saveza“, *Ženski svet* 7 (srpanj 1930): 3; „Kongres internacionalnog ženskog saveza“, *Ženski pokret* 13-16 (srpanj 1930):1.

između ostaloga kaže: „U posljednje vreme Mala Antanta s napregnutom pažnjom prati razvoj političkih događaja u Srednjoj Europi. Još jednom preči opasnost da zavlada princip prava jačeg. U duhu mislima mi smo s njima“.⁹¹

Među državama MŽA-e pokušavali su se organizirati razni oblici regionalne razmjene – ljudi, dobara ili kulture. Poticala su se dopisivanja među srednjoškolkama, Nacionalno i ortodoksno društvo rumunjskih žena otvorilo je stipendiju za češke studentice, a Čehoslovačka je otvorila istu opciju za Rumunjke.⁹² Postojali su i pokušaji razvijanja razmjene ženskih proizvoda. Nakon inicijative na praškoj konferenciji da se otvori stalna izložba i kataloška prodaja proizvoda iz zemalja MŽA-e, Avra Theodoropoulou pokušala je pokrenuti izložbu ženskih industrijskih proizvoda u Pragu i Solunu, a na konferenciji u Varšavi čehoslovačke predstavnice tvrdile su kako su osigurale mjesto i prijevoz ženskih proizvoda na sajam u Pragu.⁹³ No, vjerojatno najveću vidljivost i uspješnost imale su organizacije raznih ženskih izložbi. U dvadesetima pratile su rad konferencija, a u tridesetima postavljene su kao samostalan događaj. Prvi poticaj dan je još na konferenciji u Bukureštu, a rezultirao je izložbama rukotvorina iz zemalja MŽA-e i umjetnina te literarnih radova iz Jugoslavije za vrijeme konferencije u Beogradu. Slijedila je izložba likovnih umjetnica u Atini na koju je Jugoslavija poslala 25 slika, a u Pragu se organizirala izložba predmeta za jednokratnu upotrebu te izložba čeških umjetnica.⁹⁴ Najviše pažnje i medijske pozornosti izazvala je putujuća izložba MŽA-e iz 1938. godine na kojoj su sudjelovale samo Rumunjska, Čehoslovačka i Jugoslavija. Iako se čehoslovački entuzijazam za organizaciju ove izložbe morao boriti s jugoslavenskim otporom i rezerviranosti,⁹⁵ izložba je na kraju uspješno postavljena 1938. godine i to pod pokroviteljstvom dvije kraljice Marije (jugoslavenske i rumunjske) te Hane Beneš. Zamišljeno je da se sakupi po četrdeset slikarskih, deset kiparskih i deset arhitektonskih „prvorazrednih“ proizvoda iz pojedine zemlje, te da se izložba zaustavi u tri grada svake članice (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Bukurešt, Cluj, Černovci, Prag, Brno, Bratislava).⁹⁶ U konačnici je sakupljeno ukupno 170 eksponata, od toga je Jugoslavija poslala 43 slike, 10 skulptura i 9 arhitektonskih radova, Rumunjska 39 slika i 4 skulpture, a Čehoslovačka je bila najzastupljenija s 48 slika, 12 skulptura i 4 arhitektonska rada. Arhitektonski uradci prezentirani su kroz projekte i fotografije. Put izložbe trajao je godinu dana, od 20. siječnja 1938. do 26. veljače 1939, počevši od Beograda, a završivši u Bratislavi.⁹⁷ Dolazak izložbe u grad poticao je niz drugih aktivnosti, primjerice

91 ABiH, Fond Jugoslavenski ženski savez, Sekcija za drinsku banovinu Sarajevo. 1934-1941.

92 *Ženská rada* (1926): 157; „Vyroční konference Malé ženské dohody“, *Ženská rada* (1927): 73-75, *Ženská rada* (1927): 100; „Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 13-16 (15.8. 1929): 2.

93 *Ženská rada* (1927): 82; „Konferencija Male ženske antante“, *Ženski pokret* 13-16 (kolovoz 1929): 2.

94 „Izložba“, *Ženski pokret* 10 (prosinac 1924): 428; „Sastanak u Atini i predsednica Ženske male antante“, *Žena i svet* 12 (prosinac. 1925): 5; „Malá ženská dohoda“, *Ženská rada* (1927): 10.

95 Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Fond Klub Likovnih umjetnica, Izložba umjetnica male antante; IAB, Fond Univerzitetski obrazovanih žena, kutija 5, 1937/77.

96 IAB, Fond Univerzitetski obrazovanih žena, kutija 5, 1937/77.

97 Dubravka Peić Čaldarević, „Klub likovnih umjetnica“, 2-10.

retrospektivne izložbe srpskih ili hrvatskih umjetnica ili prigodne „Večeri Male antante žena“ u velikoj dvorani Kolarčeva sveučilišta tijekom koje su se prikazala dva filma o umjetnosti Čehoslovačke i Rumunjske. Događaj su naravno pratili i brojni prijemi. U Zagrebu je priređen objed kod bana i predsjednika općine i zakuska u prostorijama Jugoslavensko-čehoslovačke lige. Izložba je pobudila veliki interes tiska u kojem se raspravljalo o MŽA-i, organizaciji izložbe, ali i položaju žena u umjetnosti, a dio se umjetnina uspio prodati.⁹⁸ Izdan je katalog izložbe s popisom eksponenata i izborom fotografija djela.⁹⁹ Zanimljivo bi bilo istražiti na koji način je ova izložba utjecala na prepoznatljivost umjetnica, kako u domovini, tako i drugim zemljama članicama. Na planu ženskoga pokreta izložba je pokrenula niz suradnja između različitih ženskih udruga koje su se međusobno nadopunjivale. Tako su u Hrvatskoj organizacijski dio odradili Klub likovnih umjetnica i Udruga univerzitetski obrazovanih žena, a financijsku konstrukciju je zatvorio Jugoslavenski ženski savez, te je ovo iskustvo vratilo Klub likovnih umjetnica u krovni ženski savez.¹⁰⁰

Najviše rezultata polučilo se na polju feminizma. Prisjećajući se djelovanja MŽA-e slovenska feministica Alojzija Štebi ocijenila je da Antanta nije bila uspješna jer „uzajamni odnosi nisu toliko ojačali da bi pokazali faktične veze u samom radu“. No, odmah dodaje: „A velika dobit je bila sigurno u tome, što su se upoznale vodeće ličnosti feminističkog pokreta u tim zemljama, što znači vrlo mnogo“.¹⁰¹ Mala ženska antanta doprinijela je međusobnom upoznavanju i uspoređivanju statusa i problema članica MŽA-e te promišljanju o strategijama borbe za ženska prava. Delegatkinje su na konferencijama redovito izvještavale o svojim aktivnostima i situacijama u domovini. Pri tome su se ponekad nastojale izraditi komparativne analize pojedinih problema, što je zahtijevalo dodatnu međusobnu komunikaciju i istraživanje. Primjerice, referate o položaju činovnica i manjina u zemljama MŽA-e F. Plamínkova i E. Purkyňova izradile su na temelju upitnika koje su poslale svim članicama organizacije.¹⁰² Nadalje, MŽA je otvarala diskusije o načinima promicanja ženskih tema u zemljama članicama i u svijetu. U Beogradu Avra Theodoropoulou prenosi savjete IWSA-e da se svakoj novoj vladi šalje adresa sa zahtjevom za žensko pravo glasa te da se potiču međusobni posjeti žena sa sufrežetskim pravima i bez njih.¹⁰³ Ovaj je naputak MŽA nastojala provesti u

98 Isto; Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Fond Klub Likovnih umjetnica, Izložba umjetnica male antante.

99 Sam katalog se može naći u: IAB, Fond Univerzitetski obrazovanih žena, kutija 5, ali i online na DiZ-bi.HAZU. Digitalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, <http://dizbi.hazu.hr/object/view/1504>

100 Peić Čaldarević, „Klub likovnih umjetnica“, 2-10.

101 Alojzija Štebi, „Razvoj ženskog pokreta u Jugoslaviji“, *Ženski pokret* 9-10 (svibanj 1931): 2-5.

102 Ksenija Atanasijević, „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Atini“, *Ženski pokret* 1-2 (siječanj-veljača 1926): 36-43. Komparativna tablica o položaju činovničkih žena koju je Františka Plamínkova napravila može se naći u *Ženska rada* (1926): 43-44.

103 Avra Teodoropulo, „Internacionalna alijansa za žensko pravo glasa“, *Ženski pokret* 9 (studeni 1924): 361-364.

djelo te su tijekom dvadesetih godina organizirana barem dva posjeta na relaciji zemalja s pravom glasa i bez prava glasa. Učenice i profesorice iz Rumunjske predvođene g. Odobescu i Cerkez posjetile su Prag, a F. Plamínkova, R. Reichstädrová i Karpiškova su došle održati govore u Ljubljani, Beogradu i Splitu.¹⁰⁴ Františka Plamínkova je, pak, u svom izlaganju „Metode“ izložila vrlo konkretne primjere borbe čeških parlamentarki te je naglasila da uspješna borba zahtijeva: obaviještenost, spremnost na brze reakcije, lobiranje, umreženost, aktivnost i visoki stupanj izvrsnosti samih protagonistica.¹⁰⁵

Uz to, Mala ženska antanta otvarala je mogućnosti isticanja ili barem sudjelovanja na međunarodnoj ženskoj sceni. Tijekom dvadesetih godina nekoliko iskusnih članica (poput Avre Theodoropoulou i Eugenije de Reuss Ianculescu) dobiva mjesto u Birou IWSA-e/IAWSEC-a, a F. Plamínkova 1926. godine postaje potpredsjednica IAWSEC-a. Sve su one, naravno, bile istaknute pripadnice domaćih ženskih pokreta, ali sudjelovanje u MŽA-i pružalo im je dodatnu priliku da se primijete i nametnu i na međunarodnom planu. S druge strane, MŽA, kao manji regionalni savez, davala je priliku i ženama koje nisu imale običaj odlaziti na međunarodne konferencije da se okužaju u tim vodama. To je osobito bio slučaj za Jugoslaviju koja je u pravilu slala brojnu delegaciju na konferencije. Tako je primjerice na praškoj konferenciji sudjelovala novinarka Vinka Bulić,¹⁰⁶ a na atenskoj filozofkinja Ksenija Atanasijević.¹⁰⁷ Potonja svoj živopisni opis posjeta Ateni počinje opisivanjem nervoze u vlaku uzrokovane neiskustvom i veličinom zadataka koji je čekaju: „jugoslavenske delegatkinje živo su raspravljale hoće li biti u stanju da pravilno ispune veoma ozbiljne dužnosti“.¹⁰⁸ Najveći feministički doprinos Antante jest kreiranje mreže osobnih kontakata koji će se nastaviti razvijati i nakon zamiranja ovoga saveza. U radu MŽA-e sudjelovale su na razne načine feministice, znanstvenice, novinarke ili književnice. Sve su one dobile priliku i razlog putovati, susretati se, surađivati, dopisivati se i zabavljati se zajedno. Nije nevažno da su ta putovanja uglavnom bila financijski isplativija nego da su išle same. Domaći ogranici organizirali bi smještaj po povoljnim cijenama i u pravilu dogovarali popuste za putovanje željeznicom, a ponekad su troškove putovanja subvencionirale neke vladine institucije. Njihovi kontakti nastavljali su se i na konferencijama IAW-a i ICW-a, Lige za mir i slobodu, a sâmo djelovanje MŽA-e stvorit će temelj i primjer prilikom stvaranja sličnih regionalnih saveza. Prestanak održavanja konferencija MŽA-e nije značio

104 „Izveštaj g-đe Aleksandre Kanatakuzen o radu rumunjske sekcije i rumunjskog narodnog ženskog saveza“, *Ženski pokret* 9 (studeni 1926): 351-356; „Naše ženstvi členové parlamentu v král. Srbů, Chorbatůa Slovenců“, *Ženská rada* (1926): 108-109.

105 Františka Plamínkova, „Metode“, *Ženski pokret* 9 (studeni 1924): 379-381.

106 Vinka Bulić (1884-1965) splitska novinarka, publicistkinja i dugogodišnja tajnica don Frane Bulića. Suosnivačica Ženskoga pokreta u Splitu.

107 Ksenija Atanasijević (1894-1981), srpska filozofkinja i profesorica, prva žena u Kraljevini Jugoslaviji koja je stekla status docentice, članica prezidija Skupštine Lige žene za mir i slobodu i jedno vrijeme urednica *Ženskoga pokreta*.

108 Ksenija Atanasijević, „Izveštaj s Treće konferencije Male ženske Antante održane od sedmog do trinaestog decembra 1925. g. u Atini“, *Ženski pokret* 1-2 (siječanj-veljača 1926), 36.

prestanak regionalnih kooperacija žena. Početak tridesetih godina obilježen je gustim kontaktima balkanskih žena potaknutim dinamikom balkanskih konferencija te formiranjem novoga slavenskog saveza žena – Jedinstvo slavenskih žena koji je po svojoj organizaciji, načinu djelovanja, pa čak i ciljevima vrlo nalikovao konceptu MŽA-e.¹⁰⁹

Za nas povjesničare, pak, Mala Ženska antanta otvara potencijal istraživanja fenomena u kojem se isprepleću elementi transnacionalnih, nacionalnih, regionalnih, feminističkih i kulturnih elemenata koji nipošto nije iscrpljen ovim radom. Neka su se pitanja u ovom radu zatvorila, ali još ih se više otvorilo. Uočilo se primjerice da je granica između pacifizma i politike nešto tanja nego u velikim međunarodnim savezima. Mirotvorne akcije kulturne, gospodarske ili feminističke suradnje lako su mogle postati oruđe lokalnih političkih inicijativa. Usto, pokazalo se da blizina i zajedničko iskustvo ne mora nužno imati kohezivnu funkciju, već sasvim suprotno. Mala ženska antanta bila je zajednica nacija koje do tada možda nisu značajno surađivale na feminističkom planu, ali su zasigurno dijelile brojne povijesne poveznice. Ipak, ona je trajala tek nekoliko godina, dok velike međunarodne organizacije (kao IAW) koje okupljaju širok raspon različitih žena, postoje još i danas. Zanimljivo bi bilo i usporediti dinamiku, sličnosti i razlike ovih organizacija, te njihov međuodnos. U ovom se radu odnos između IAW-a i MŽA-e otvarao poprilično jednosmjerno. IAW je propisivao, a MŽA je pratila i trudila se biti primijećena. Stoga ostaje još istražiti drugi vid suradnje i sagledati što je formiranje regionalnih zajednica značilo iz perspektive velikih transnacionalnih ženskih organizacija? Jesu li i zašto poticali lokalne saveze i na koji je način MŽA utjecala na rad IAW-a? Nameće se i pitanje hijerarhije među nacionalnim članicama MŽA. Iako su one načelno nastupale s ravnopravnih pozicija, tijekom istraživanja se stvorio dojam da su žene iz Čehoslovačke glavni pokretač pokreta; one smišljaju inicijative, provode ankete o situacijama u zemljama članicama i organiziraju najveću konferenciju. Možda bismo mogli pretpostaviti da je jedan od razloga zašto je MŽA izgubila prvotni elan nakon konferencije u Pragu upravo sukob u češkim redovima. Ovo je zasigurno tema koju bi trebalo dalje produbiti. Napokon, tu je i pitanje niza prijateljstva, kontakata, suradnje, mreže međuutjecaja koji nisu odmah uočljivi na osnovu analize časopisa i arhivskoga gradiva udruga, ali bi se moglo rekonstruirati kroz ženska pisma ili dnevnike.

Mala ženska antanta do sada je sporadično i nesustavno spominjana u historiografiji ženske povijesti. Ovaj rad razriješio je neke zabune i kontradiktorne podatke, opisao

109 Balkanske konferencije održavale su se od 1930. do 1933. jednom godišnje u Grčkoj, Turskoj ili Rumunjskoj. Okupljale su Albaniju, Bugarsku, Grčku, Rumunjsku, Tursku i Jugoslaviju. Ideja je bila da delegati iznose „javno mnijenje“ svojih domovina i diskutiraju o ekonomskim, obrazovnim, političkim i sl. pitanjima. Konferencije su imale i svoj ženski ogranak. Sa stajališta jugoslavenskoga ženskog odnosa najveći doprinos konferencija je bilo normaliziranje odnosa s Bugarskom. *Jedinstvo slavenskih žena* okupljala je Čehoslovačku, Poljsku, Jugoslaviju, emigrantsku Rusiju, Lužičke Srbe i Bugare. Cilj joj je bilo promicanje panslavizma i pacifizma, a organiziran je bio na bazi rotirajućega predsjedništva i konferencija. Organizirao je konferencije u Pragu (1929), Varšavi (1931), Beogradu (1933) i Sofiji (1935). Više o *Jedinstvu slavenskih žena* vidi i: Milanović, „Regionalna ženska udruženja“, 30–40.

njezino djelovanje i smjestio je kontekst međunarodnog ženskog pokreta toga vremena te postavio temelje za nova istraživanja i druge njezine priče koje još čekaju da budu ispričane.

PRILOG PROGRAM RADA MŽA (donijet u Pragu, 1927)

Program feministički

1. Političko pravo

Pravo glasa za žene pod istim uslovima pod kojima su dati i ljudima. Podjednake statute za čoveka i ženu, kako u nacionalnim zakonodavstvima, tako i internacionalnim

2. Porodično pravo

a) Jednakost supružnika u pogledu uprave ličnom imovinom kao i ličnim stvarima uopšte. Miraz se mora ukinuti. Oba roditelja moraju imati ista prava i iste dužnosti prema svojoj deci, oni su dužni zajednički doprinostiti i materijalno i moralno za svoju porodicu.

b) Supružnik koji se bavi isključivo domaćim gazdinstvom, ima pravo na polovinu zarade svog supružnika koji doprinosi zaradom van kuće, smatrajući da su oba rada podjednako važna i korisna.

v) Pravo tutorstva nad decom ima onaj roditelj koji nadživi. Ako jedan od roditelja nije moralno kvalifikovan da može biti tutor, drugi supružnik ima pravo da postane samostalan tutor dece.

g) Obligatan mora biti lekarski pregled pre sklapanja braka.

d) Civilan brak da se prizna kao legalan, a crkveni da se pusti na volju supružnika.

đ) Ženi mora da se omogući da prilikom udaje za stranca ima mogućnost da sama bira da li će zadržati svoju nacionalnost ili primiti muževu.

e) Razvod braka mora biti olakšan i izveden na podlozi apsolutne jednakosti supružnika.

3. Radno pravo

a) Tražiti pristup žena u svim granama rada pod istim uslovima kao i muškarci, i iste uslove za i napredak

b) Da nagrada za radnike oba pola bude podjednaka.

v) Da podjednako pravo na rad u svima granama imaju i udate i neudate žene.

g) Nikakva zaštita rada ženina ne sme biti nametnuta. Zakonska zaštita materinstva mora biti tako izvedena, da ne pogoršava njen ekonomski položaj.

d) Pravo udruživanja mora biti dozvoljeno svima radenicima.

Zaštita dece

1. Uticati da se u zakonodavstvu obezbedi najšira zaštita dece, i da se u budžetima država M. Ž. A. unose što veće sume za izdržavanje dece koja se nalaze u materijalnoj ili moralnoj bedi.
2. Da se izvojuje zakonska zaštita dece uzimajući za osnov sledeće tačke:
 - a) da se istraživanje oca zakonom olakša;
 - b) jednaka odgovornost roditelja prema deci rođenoj u braku ili van braka;
 - v) jednakost pred zakonom dece rođene u braku ili van braka;
 - g) da bi se osigurala egzistencija dece rođene van braka, da se utiče na stvaranje jedne kase, koja će se izdržavati progresivnim porezom očeva van bračne dece; iz te kase će se izdavati podjednako izdržavanje svoji van bračnoj deci, izdržavanje materama za vreme trudnoće, naime troškova za porođaj, i izdržavanje najmanje 6 nedjelja posle porođaja;
 - d) da se međunarodnim ugovorima natera otac, koji je napustio otadžbinu, da odgovara svojim obavezama;
 - đ) da se na krštenjima ukine oznaka „nezakonito“ ili „nepoznat“ otac.

Društveni moral

Društveni moral mora biti jednak za čoveka i za ženu.

Prostitucija mora biti zakonom zabranjena.

Svi zakoni i odredbe koje prave u pogledu morala razliku između muškarca i žene, moraju biti ukinuti i sve odredbe odnosno društvenog morala moraju se strogo odnositi kako na ženu tako i na muškarce.

Pacifistički program

Mala ženska antanta želeći živo da se u jugoistočnom delu Europe postigne definitivan i stalan mir, i smatrajući da će se time pripremiti put da se osigura mir u celoj Evropi, pa i u celome svetu, usvaja za program svoga rada sledeće principe:

- A) Smatrajući da se može postići stalan mir samo sistemskom pripremom za mir, protivice se svakoj politici, koja bi imala za cilj da podstiče imperijalistički i militaristički duh.
- B) Protivi se svakom tajnom savezu, sporazumu ili ugovoru zaključenom u cilju da stvori smetnju za stvaranje ekonomskog ili političkog saveza koji bi jače približio naše zemlje
- C) Smatra da bi se najpre doprinelo političkom i ekonomskom zbliženju među našim zemljama propagiranjem:
 1. Carinske unije i ukidanja pasoša.
 2. Da se usvoji politika koja bi imala za cilj unifikaciju, razgranjavanje i poboljšanje komunikacionih sredstava, da bi se olakšao promet i stvorile što tešnje veze među našim državama.
 3. Da se teži ostvarenju organizacije morskih pristaništa na taj način, da ona posluže interesima svih zemalja.

4. Da sve zemlje male ili velike imaju podjednake obaveze prema nacionalnim manjinama.
Efektivna zaštita manjina tako izvedena, da bi se osigurao kulturni, ekonomski i socijalni razvitak.
 5. Druge strane, svaka propaganda zvanična ili privatna, koja bi se vodila u cilju da probudi nacionalistički duh manjina u drugoj zemlji, mora se iskreno izbegavati.
 5. Vaspitanje omladine u iskrenom miroljubivom duhu, tako da kod novih generacija podižemo osećanje solidarnosti i simpatija prema svim narodima, i da se izbacila iz nastave sve što bi moglo prouzrokovati osećanje mržnje ili preziranja.
 6. M.Ž.A. smatra da je Društvo naroda jedna institucija koja bi bila u mogućnosti da stvarno osigura svetski mir, i izražava želju da Društvo Naroda usvoji sledeće principe: 1) da se prestane sa privilegijom velikih sila; 2) da se izvrši kodifikacija prava i dužnosti nacionalnih manjina; 3) da narodi budu bolje zastupani u Ligi Naroda preko svojih delegacija.
- D) M.Ž.A. želi da Društvo Naroda ostvari željeni princip obligatne arbitraže i opšteg razoružanja, koji smatra kao jedan od najsigurnijih sredstava da se postigne opšti mir.

Rezolucija Ekonomske Komisije M.Ž.A.

- 1) Organizacije, članovi M.Ž.A, staraće se da svi trgovački ugovori budu zaključeni na bazi što je moguće većih carinskih olakšica.
- 2) Svaki član M.Ž.A. će se starati da se propagira i utiče na stvaranje željezničke linije i ostalih komunikacionih sredstava, u cilju olakšanja i poboljšanja ekonomskih odnosa među zemljama M.Ž.A.
- 3) Članovi M.Ž.A. se obavezuju da zainteresuju trgovačke komore i kompetentne organizacije u svojim zemljama da se u pogledu kupovina obraćaju naročito tržištima zemalja M.Ž.A. U tome cilju propagiraće se jedan savez trgovačkih komora zemalja M.Ž.A.
- 4) Članovi M.Ž.A. intervenisaće kod svojih vlada u cilju da se učine olakšice u pravnom regulisanju ekonomskih odnosa među zemljama M.Ž.A.
- 5) M.Ž.A. želeći, da se postignu što jači ekonomski odnosi među našim zemljama, izražava želju da se osnuje jedna Banka zemalja M.Ž.A. U tome cilju postaviti će se da za ovo pitanje zainteresuje Vlade i finansijske krugove naših zemalja. O rezultatu ove svoje akcije obavestiće Upravu najdalje posle šest meseci.
- 6) M.Ž.A. izražava želju da se organiziraju sajmovi za zemlje M.Ž.A. i da se za te sajmove zainteresuju široki krugovi proizvođača i potrošača.
- 7) Da bi se osigurala domaća ženska industrija, M.Ž.A. će se postarati da se još u toku ove godine učini izmena uzora ženske izrađevine, da bi se olakšala prodaja.
- 8) Smatrajući da svako regulisanje ekonomskih odnosimora biti bazirano na moralu, M.Ž.A. će se starati da se u svima ekonomskim odnosima sprovede najviši moralni principi.

SUMMARY

Little Entente with a great ambition: The Little Entente of Women

The Little Entente of Women (LEW) was a paramount example of transnational cooperation between the Balkan states, as well as Slavic women in the interwar period (1923-1939). As the first regional women's alliance that promoted feminism and pacifism in the region, the LEW emerged and continued to operate while negotiating its status both within the realm of the regional political alliance (the Little Entente), and of the international women's organizations. The project of gathering together women outside the political Little Entente and transcending national frameworks, while exercising methods of transnational organizing, eventually failed in the 1930s. The real impact of their project was modest, especially in regards to political activities and regional cooperation. Yet it was mostly successful in feminist terms, resulting most importantly in the construction of women's personalized politics. Furthermore, the Little Entente of Women's overall activity provided a basis and an example for the creation of similar regional alliances resembling the LEW's concept. This article challenges the previous historical knowledge by addressing the case of the LEW as a dynamic and two-way process of regional and transnational cooperation.

Keywords: feminism, interwar period (1923-1939), Little Entente of Women (LEW), international women's movements, transnationalism, regional cooperation.